

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

Історія Української Літератури

Т О М І.

ДАВНЯ І СЕРЕДНЯ ДОБА

ВИДАВНИЦТВО
БАТЬКІВЩИНА

Всі права застережені за Видавництвом

ВОЛОДИМИР РАДЗИКЕВИЧ

І С Т О Р І Я

Української Літератури

Т О М І.

ДАВНЯ І СЕРЕДНЯ ДОБА

diasporiana.org.ua

1 9 5 5

Книгарня і Видавництво
„Б А Т Ь К І В Щ И Н А“
в Д е т р о й т і

Випуск ч. III.

Д А В Н Я   Д О Б А

І. ДОРОГОЮ СТОЛІТЬ

Література як міра культури народу. Мірою того, як високо піднявся народ у своєму культурному розвитку, які здобув собі права до повного самостійного національного й державного життя та творчої праці в складі культурних народів світу, — є його література. Коли вживаємо слово література, то розуміємо під ним не тільки збір усіх писаних пам'яток народу, в яких він виявив своє духове життя, поривання до висот, своєї радощі, смутки, страждання, надії, почування, свій гін до краси, але також усі неписані вислови його уяви, почування й думки, що їх розсипав у казках, переказах, піснях, приказках і прислів'ях, зберіг у пам'яті та передав живим словом із покоління в покоління. Отже, література нації складається з двох окремих галузей творчості: письменства й усної народної творчості. Обидві вони розвиваються рівнобіжно. Стежки їх розвитку часом наближаються, часом сходяться, сплітаються, то знов розходяться, в міру того, як сходяться чи розбігаються життєві умови й потреби найширших кіл громадянства. Обидві разом творять національну літературу, в якій ясно відзеркалюються характеристичні прикмети якоїсь нації, зарисовується її характер.

Для історика, що стежить за розвитком культури нації впродовж її історичного життя, обидві вони мають велике значення. Різно дивляться люди на завдання, які в житті народу має виконувати література, різні ставлять до неї вимоги. В давніших часах усі писані пам'ятники будь-якого народу, без уваги на їх зміст, підпадали під поняття літератури. Тепер відноситься цей термін тільки до таких тво-

рів, що зворушують почування читача, хвилюють його уяву, іншими словами, до таких писань, що в першу чергу мають служити красі й розбуджувати естетичні враження. Очевидно, ця краса може проявлятися і її можна знайти в різних видах і різних відмінах: може вона бути в гарних, сміливих пориваннях, у високих ідеях, у глибоких почуттях, у незвичайних образах. Може вона проявлятися не тільки в самому змісті твору, але й у його формі: в красі мови, музиці слова, образності вислову. Все це надає якомусь творові прикмет гарного твору, все це є також мірою духової культури поодиноких письменників та цілої нації, до якої вони належать.

На розвиток письменства кожного народу, подібно, як і на інші ділянки його духового життя, великий вплив має і географічне положення його країни й історичні події, які довелося йому переживати впродовж століть. Географічне положення України на границі двох окремих світів: заходу й сходу не тільки з давен-давна виставляло її на тяжкі історичні переживання й трагічні зворушення, даючи поетові виправдану причину порівняти її долю з долею тієї чайки, "що вивела діток при битій дорозі", але й відбилося тривким слідом у розвитку української усної і писаної творчості. При цьому "битому шляху" зустрічалися різні культурні впливи, перехресчувалися, спліталися й перемішувалися, так що в усних і писаних пам'ятках українського народу, які повстали в найдавніших часах, можна простежити впливи сходу й заходу, півночі й півдня: поруч східних і візантійських також східньо-європейські і скандинавські. Все це український народ перетопив у вогні свого почування, вирізьбив силою своєї уяви, витворюючи окремі дорогоцінні клейноти. Також історичні події, що їх довелося українському народові переживати від часів перед уведенням християнської віри починаючи, впродовж часів Першої Держави, впродовж татарського лихоліття, козацьких зривів, Гетьманщини, впродовж великої руїни, аж визвольною війною, пожежами революції й кривавим, жахливим танцем азійського сходу кінчаючи, знайшло відбиток в усній і писаній українській творчості. Високу ідейну й поетичну вартість української усної

словесности, чи за науковим терміном, англійського походження — фольклору, визнають чужі дослідники; високий рівень письменницької творчості засвідчує в давніх часах "Слово о полку Ігореві", в новіших — творчість Шевченка, Франка, Лесі Українки.

Усна народня творчість. Усна народня творчість, або так звана усна словесність розвинулася у всіх народів раніш, ніж письменство. Твори усної творчості повстають так: якась талановита одиниця з ширшої громади дає в пісні вислів тим думкам та настроям, що хвилюють широкі народні кола. Народ підхоплює пісню і вона стає загальним народнім добром. Про автора забувають, його пізніше ніхто не знає, тільки його пісня переходить із уст в уста, з роду в рід. Так в основному повстають усі фольклорні твори. Первісний, початковий їх вигляд з часом змінюється, очевидно, менше у віршових творах, закріплених метричною й ритмічною будовою ("з пісні слова не викинеш"), більше в прозових творах (напр., казках, переказах). Бувають також події в житті народу, які так потрясають народню уяву, що вона повністю звертається до них. В таких хвилинах історичного життя забуваються й затрачуються не раз пісні, чи інші народні твори, що досі були улюбленим добром народу й уступають місце новим творам народнього таланту й народнього духа, що їх викликали нові історичні події. Прикладом на це можуть служити нам у житті українського народу т. зв. "биліни", історичні пісні з князівської доби, які за своїм змістом відбивають головним чином боротьбу давніх українців із навалою степових кочовиків: печенігів, торків, половців. У хвилину, коли почалися в народі важкі переживання, зв'язані з татарським лихоліттям, з повстанням та боротьбою козацтва, "биліни" на Україні забулися, а на їх місце повстали нові пісні, відомі під назвою „думи“. Подібно перетворювалися, змінювалися, доповнювалися інші роди народньої творчості від обрядових пісень починаючи, казками й приповідками кінчаючи.

Українська усна народня творчість є дуже давня, дуже багата, й тому має першорядне значення для історика культури. Давнину українських народніх пісень засвідчують з

одного боку живі до сьогодні пісні, в яких збереглися сліди дуже давнього побуту, з другого боку маємо про них згадки в давніх писаних творах тих християнських духовників, що виступали проти давнього поганства, добачуючи його сліди в народніх піснях. Для історика народньої культури, що хоче збагнути народне життя в цілій його глибині й у різних його проявах, усна народня творчість має велике значення. Вистачить кілька прикладів. Коли історик української культури затримається на обрядових піснях: колядках, щедрівках, веснянках, русальних, купальних, — знайде в них багато цінного матеріялу для пізнання народнього світогляду в ті часи, коли осередок життя наших племен був не стільки над середнім Дніпром, скільки на чорноморським побережжі, над долішнім Дністром і Дунаєм, коли світло християнської віри не дійшло ще до нашої землі, коли український народ віддавав пошесті силам природи і ці сили уособлював у постах Дажбога, Перуна, Лади та співав пісні в честь сонця, весни, води, русалок. Коли знов історик культури ввійде в коло українських народніх пісень родинного характеру (колискових, весільних, похоронних), то не тяжко йому збагнути, яке місце в житті народу займала родина, та яка глибина різних родинних почувань крилася в його душі на протязі всього його історичного життя.

З історичних пісень дізнається історик культури, як відчував та як дивився народ на важні історичні події; з приповідок простежить, яку силу добув народ життєвого досвіду, з казок, як дивився на добро і зло, на правду й кривду, а з усіх творів — як глибоко розумів і як повно відчував красу світу та красу життя. Крім того, твори української усної творчости криють у собі таку силу уяви невідомих творців, таке багатство їх гарячих почувань, містять стільки своерідного чару, краси й поезії, що на них сперся ряд українських письменників і їй завдячують розвиток свого таланту світочі української літератури. Українська усна словесність стала джерелом поетичного натхнення поетів-мистців; вона давала і дає письменникам теми й поетичний матеріял для їх літературних писань.

Обрядова поезія. До передхристиянських часів, тобто

часів, поки український народ прийняв християнську віру та поки ще розпочав свою письменницьку творчість, відносяться своїм повстанням деякі з пісень т. зв. обрядового циклю. Названо їх так тому, що походження їх стояло і стоїть у зв'язку з святами й обрядами. Колись пов'язувалися ці пісні із святами в честь сонця, весни, нового року та з весільними й похоронними обрядами.

Велика частина цих пісень тісно пов'язана з порами року. До обрядових пісень, що зв'язані з порами року, точніше з наступом зими й літа, чи то з боротьбою темних і ясних сил, належать: колядки, щедрівки, веснянки (гаївки або гагілки), купальні і русальні. До обрядових пісень, що не стоять у зв'язку з порами року, слід зарахувати весільні й похоронні. У деяких обрядових піснях, зокрема в колядках, дослідники вбачають, звеличування давніх богів та поклін силам природи*). В інших обрядових піснях бачимо звеличування господаря та його рідні в повній вірі, що таке звеличування має силу заворожити щастя й багатство. Тому то в колядках і щедрівках господар гарний, пишний та багатий. На його дворі калинові та золоті мости. В його хаті застелені столи. На столах солодкі меди, зелені вина в золотих чарках, калачі з ярої пшениці. На ньому сорочка, "як біль біленька, як лист тоненька, випрана в Дунаї, висушена на туровому розі" "... По його світлиці ходить господиня, пишная пані. На її ногах скриплять жовті чобітки. При поясі в неї подзвонюють срібні ключі: "По двору ходить, як місяць сходить", як засміється "сад-виноград в'ється". Подібними словами славлять колядки рідню та челядь господаря.

Поруч хліборобських мотивів зустрічаємо в колядках мотиви воєнні, мисливські, любовні, фантастичні й біблійні. Наскільки величальні колядки й щедрівки мали передусім на меті накликати щастя на двір господаря, настільки пісні, й ігри, що пов'язані з весною, а саме веснянки або гаївки мали колись на меті заворожити весну, тепло, врожай. Поруч із цим у веснянках, що їх співає народ у супроводі весняних хороводів, помітно висувається мотив кохання (напр., "Розлилися води на чотири броди"...)

Окремим, своєрідним, поетичним чаром визначаються

обряди й пісні русальні та купальні. Була віра, що в русальну неділю (сьогодні неділя Зелених свят) русалки виходять із рік з розпущеним волоссям, плавають на поверхні води, бігають по полях, гойдаються на віттях дерев, принаджують прохожих та їх залоскочують. У їх честь співали колись пісні в роді:

Сиділа русалочка на білій березі,
Просила русалка в дівочок сорочки:
„Дівочки, сестрички, Хоч не біленької,
Дайте мені сорочки, Аби тоненької”.

*) Звеличання сил природи знайдемо хочби в такій колядці:

Та вже ж до тебе в рік Біг приходить;
В рік Біг приходить три товариші.
Первий товариш **ясне сонінько**,
Другий товариш та **білий місяць**,
Третій товариш та **дробен дощик**.
А що ж нам рече первий товариш?
Первий товариш **ясне сонінько**:
„Ой, як я зійду разом з зорями,
Та вradується весь мир на землі”.
А що ж нам рече другий товариш?
Другий товариш то **білий місяць**:
„Ой як я зійду темної ночі.
Та вradується весь мир на землі.”
А що ж нам рече третій товариш?
Третій товариш та **дрібен дощик**:
„Ой, як я зійду разом з зорями,
Та вradується жито, пшениця,
Жито пшениця, всяка пашниця,
А як я зійду місяця мая,
Та вradується весь мир на землі”.

Купальні обряди відбувалися в свято Купала, коли літне сонце слало найсильніше проміння з 23 на 24 червня. В час цього свята вночі розкладали хлопці над рікою вогонь і скакали через нього. Купальні вогні мали магічне значення: з одного боку, ними хотіли забезпечити себе від хвороби, смерті, відьом, шкідливих явищ і духів, з другого боку ці вогні мали накликати врожай. Дівчата заводили танки, пускали вінки на воду, заворожували долю й співали пісні.

З приходом християнства на Україну багато з усіх цих пісень пов'язано з християнськими святами. Такі пісні, що

в них славлено різдво сонця, початок нового року, перенеслися на Різдво Христове, Йордан; пісні в честь весни, пробудження весняної природи — на Великдень, купальні — на свято Івана Хрестителя. Багато слідів давнини затримали також ті обрядові пісні, що не були зв'язані з порами року: весільні й похоронні. Зокрема обряд весілля, дуже багатий і різnorodний, творить неначе своєрідну драму, яка розпадається на поодинокі дії: сватання, заручини, приготування короваю, приїзд молодого. Весілля розпочинається обрядом сватання, в якому заховалося багато слідів давнини. Дальшим актом у весільній драмі є обряд заручин, супроводжуваних піснями, в яких відчуваються нотки трипоги перед невідомою майбутністю. Важливим моментом у розвитку весільного обряду — готування короваю, що символізує добробут нової сім'ї. В коровай застромлюють вишневу вітку ("гільце") — символ дівочої вроди. Найважливішою хвилиною весільного обряду є приїзд молодого за молодою, в якому сильним відгомонам відбилися обряди колишнього дружинного побуту ("князь", "дружина", "бояри"). Серед весільних пісень та обрядів багато є таких, що нагадують часи, коли наречену жених здобував силою, або купував. Сьогодні це тільки поетичний обрядовий спогад про колишню дійсність.

"Биліни". Поруч обрядових пісень існували на Україні здавна також пісні лицарського, героїчного характеру, що їх названо "билінами". На Україні вони забулися, а збереглися далеко на півночі, в Олонецькій та Архангельській областях. Хоч на Україні їх нема, але творцем їх був український народ. Про південне, українське їх походження говорять образи українських краєвидів, назви міст: Києва й Чернигова, часті згадки про Дніпро та велична постать Володимира Великого, якого "биліни" звать "красним сонечком". У постатях поодиноких богатирів: Вольги Святославича, Святогора, Добрині, Іллі Муромця, Дюка Степановича, що борються з різними страховищами і виконують предивні діла, звеличали творці "билін" криваві змагання українського народу з дикими степовиками. Коли народився Вольга — оповідають "биліни" — задрижала земля, риби

пішли в морську глибину, птиці злетіли високо під небо, тури за гори пішли. Цей образ сили Вольги — це образ тієї живучої сили українського народу, що дозволила йому цілі століття відкидати вперту навалу степових орд. Близько до "билін" стоїть своїм характером переказ, що зберігся на Україні, про Михайлика й Золоті ворота. Подаємо його так, як він затримався в устах народу:

Як лихоліття було, то прийшов чужоземець, татарин і ото вже на Вишгород б'є, а далі вже й під Київ підступає. А тут Михайлик лицар був, та як зійшов на башту, та пустив із лука стрілу, то стріла впала у миску тому татаринові. Той скоро с'в коло скам'ї обідати, тільки що поблагословився обід їсти, аж та стріла так і встромилась у печеню. „Е! — каже, це ж тут є сильний лицар! Подайте, каже, того Михайлика, то я одступлю"! От кияни — шу-шу, і радяться. „А що ж — оддамо"! А Михайлик каже: „Як віддасте ви мене, то в останній раз будете бачити Золоті Ворота". Та, сівши на коня, сбернувся до їх, та й промовив:

„Ой кияни, кияни, панове громада,
Погапа ваша рада:
Якби ви Михайлика не оддавали,
Поки світ-сонця, вороги б Києва не достали!"

Та взяв на ратище ворота, так як от сніп святого жита візьмеш, та й поїхав у Царгород, через татарське військо. А лицар Михайлик і досі живе у Царгороді, перед ним стоїть стаканчик води і проскурка лежить, більш нічого не їсть. І Золоті Ворота стоять у Царіграді. І буде, кажуть, колись таке, що Михайлик вернеться в Київ і поставить ворота на своє місце. І як, ідучи хто мимо, скаже: „О Золоті Ворота. Стоять вам ізнов там, де стояли", — то золото так і засяє. А як же не скаже, або подумає: „Ні, вже не будь вам у Києві!" — то золото так померкне.

Казки. Крім пісень обрядового й пісень героїчного характеру, сліди давньої давнини носять також інші твори усної словесности, що не мають строгої пісенної форми, зокрема казки, приказки, замовлювання й загадки. Казка — це уламок дуже давньої старовини. Без сумніву, є казки пізнішого, навіть книжного походження. Однак є також казки з мітичною основою, в яких відбився слід дуже давнього побуту й де залишилися останки давніх вірувань. Коли в різних казках ми зустрічаємося з вірою в чарівну силу води, з вірою в силу заклять, в магічну міць слова, в пророче його

значення, коли поодиноким предметам у казках приписується чародійну таємницю, то все це є відгомін колишньої віри в дійсну можливість усіх таких явищ. Безсумнівні сліди давнини мають ті казки, в яких сили природи, як Вихор, Мороз, уособнені в окремих постатях. Є думка, що також такі казкові мотиви, як звільнення дівчини-красуні з-під влади змія — є образом звільнення ясних, світлих сил з-під володіння темних сил. Із часів, коли людина стояла дуже близько до природи, коли її головним зайняттям було мисливіство, походять казки із звірними темами. Їх джерела треба шукати далеко на сході, в індійських та єгипетських казках. Взагалі можна простежити, що казки різних народів, не раз дуже далеко від себе віддалених, змістом дуже подібні. З цього висновок, що не раз повставали вони подібним способом, як вислів подібних поглядів, зацікавлень, переживань та мрій (напр., про опанування сил природи, простору) народів, що стояли більш-менш на такому самому ступені духового розвитку. Коли в світі стали ширитися апокрифічні перекази, багато народніх казок прийняло від них свою основу, чи подробиці та налети. Окремий відділ народніх казок творять казки, в яких народ виявляє свої погляди на добро й зло, правду й неправду. Це казки з етично-моральною основою. Нев'язана, свобідна мова казок дозволяла на різні в них зміни, на вплетення нових мотивів, нових образів, нових вигадок, на ступеневу далекосяглу модернізацію, наслідком чого теперішній їх вигляд відійшов далеко від колишнього, первісного. Сила віри українського народу в кінцеву перемогу правди знайшла гарний вислів у казці про правду й неправду.

Правда й Неправда. (Зміст казки). Зустрілись раз Правда з Неправдою й рішили йти однією дорогою. В дорозі Неправда весь час хивилася тим, що мала з собою Правда. Коли в Правди нестало вже харчів, просила вона в Неправди, щоб та дала їй щонебудь з'їсти. „О,— ні — сказала Неправда: Цього не буде: Я не люблю по правді робить, і ти дурна, що по правді робиш”. Гірко Правді стало. Терпіла, поки сил було, а потім знов попросила Неправду, щоб дала їй шматок хліба. Неправда тільки тоді згодилася, коли Правда дозволила їй за шматок хліба виколоти око: спочатку одно, потім друге. Тоді Неправда покинула Правду. Наступила ніч. Правда зайшла в ліс і

мусіла почувати на дереві. Під дерево зійшлися парубки й дівчата та стали розмовляти. З їх розмови дізналася Правда, що на дереві є цілюща роса. Коли нею протерти сліпою очі, почне бачити. Ранком Правда протерла росою очі й повернувся їй зір. Подякувала Богові й пішла в дорогу. Другої ночі довелося їй знов почувати на дереві. Знов довідалася вона з розмови хлопців і дівчат, які прийшли під дерево, що на дереві є цілюща роса та що коли б тією росою вмити очі сліпий царівні в далекому царстві, царівна побачила б світ. Пішла Правда з цілющою росою в далеке царство йвилікувала царівну. На царському дворі зустріла Неправду. Цар дізнався, що Неправда заподіяла Правді, звелів Неправду схопити, приз'язати коневі до хвоста й пустити, щоб розніс її.

„От так пройшла Неправда світ, назад не вернулася”.

К а з к а п р о К о ж е м'я к у. В устах українського народу багато є казок і зміст їх різnorodний. Найчастіше зустрічаються казки про сонце, місяць, мороз, град, про лісовика Оха, водяного діда, про недолу, злидні, про героїв, наділених незвичайною силою (Покотигорошок, Вернигора, Вирвидуб), про героїчного коня, чудодійну дудку. Зокрема багато є казок, у яких виступає змії у різних ролях. Ось одна:

Колись був у Києві якийсь князь і був коло Києва змії, і кожного року посилали йому дань: давали або молодого парубка або дівчину. От прийшла черга вже і до дочки самого князя. Нічого робить! Коли давали горожани, то треба і йому дати. Послав князь свою дочку в дань змії. А дочка та була така хороша, що й сказати не можна, — то змії її й полюбив. От вона до його прилестилася, та раз і питається: „Чи є, каже, такий на світі чоловік, щоб тебе подужав? „ — ” Є, каже, такий у Києві, живе над Дніпром. Як затопить хату, то дим аж під небеса стелиться, а як вийде на Дніпро мочити кожі, — бо він кожем'яка, — то не одну несе, а дванадцять разом, і як набрякнуть вони водою в Дніпрі, то я візьму та й учеплюсь за них, чи то він витягне їх? А йому й байдуже: як поцупить, то й мене з ними трохи на берег не витягне. От того тільки мені й страшно!”

Князівна взяла собі те на думку й міркує: Як би їй вісточку додому подати і на волю до отця дістатись? А при ній не було ні душі, тільки один голубок. Вона вигодувала його за щасливої години, ще як у Києві була. Думала-думала, а далі й написала до панотця: „От так і так, каже, у вас, панотче, єсть у Києві чоловік, на прізвище Кожем'яка. Благайте Ви його через старих людей, чи не захоче він зі змієм побитися, чи не визволить мене, бідну, з неволі? Благайте його, паноченьку, і словами, і подарунками, щоб не обидився

він за незвичайне якесь слово. Я за його і за Вас буду до віку Богу молитися". Написала так, прив'язала під крильцем голубові, та й випустила його в вікно. Голубок звився під небо, та й прилетів додому, та подвір'я до князя. А діти бігали по подвір'ї та й побачили голубка. „Татусю, татусю, кажуть, чи бач — голубок від сестриці прилетів!"

Князь перше зрадів, а далі подумав, та й засмутився: „Це ж уже проклятий Ірод згубив, видно, мою дитину!" А далі приманив до себе голубка, дивиться, аж під крильцем карточка. Він за карточку. Читася, аж дочка пише — так і так. От зараз покликав до себе всю старшину: „Чи є такий чоловік, що прозивається Кирилом Кожем'якою?" — „Є князю; живе над Дніпром". — „Як же б до його прийти, щоб не обидився та послушав?"

От сяк-так порадились, та й послали до його самих старих людей. Приходять вони до його хати, одчинили помалу двері зо страхом, та й злякалися, дивляться, аж сидить Кожем'яка долі, до їх спиною, і мнє руками дванадцять кож, тільки видно, як хитає отакою білою бородою. От один з тих посланців: „Кахи!" Кожем'яка жахнувся, а дванадцять кож тільки: трісь, трісь!

Обернувся до їх, а вони йому в пояс: „От так і так, прислав до тебе князь з проханням". А він і не дивиться, і не слухає: розсердився, що через їх дванадцять кож порвав!..

Коли нарешті його ублагали, обмотався коноплями, обсмолився смолою добре, взяв булаву таку, що може й пудів десять, та й пішов до змія. А змій йому й каже: „А що, Кирило? Прийшов битися, чи мириться?" — „Де вже мириться? Битися з тобою, з Іродом проклятим!"

От і почали вони битися: Аж земля гуде. Що розбіжиться змій, та вхопить зубами Кирила, то так кусок смоли й вирве. Що розбіжиться та вхопить, то так жмуток конопель і вирве! А він його здоровенною булавою як улупить, то так і вжене в землю! А змій, як вогонь, горить, так йому жарко, і поки збігає до Дніпра, щоб напитись, та вскочить у воду, щоб прохолодиться трохи, то Кожем'яка вже й обмотався коноплями й смолою обсмолився. От-от вискакує з води проклятий Ірод, і що розженеться, проти Кожем'яки, то він його булавою тільки — луп! Що розженеться, то він знай — його булавою тільки луп та луп, аж луна йде!.. А тут дзвони дзвонять, молебні правлять, а по горах народ стоїть, як неживий, зціпивши руки, жде, що то буде!..

Коли ж зміюка: бу-бух, аж земля затряслася! Народ, стоячи на горах, так і сплеснув руками: Слава Тобі, Господи! Ото Кирило, вбивши змія, визволив князівну і віддав князю. Князь уже не знає, чим його і дякувати, чим його і наградити. Та вже з того часу й почало зватися же те урочище, де він жив — Кожем'яками.

Значення усної словесности. Пісні обрядового й історичного характеру та народні казки найбільше з-поміж усіх творів усної словесности зберегли останки давнини. З інших творів у глибоку старовину сягають своїм корінням та своїм характером деякі замовлювання й деякі народні приказки — ("не все це русалка, що в воду поринає") та загадки. У замовлюваннях криється слід давньої віри людей в магічну силу слова та в таку ж силу руху. Вірили, що коли виконувати відповідні рухи, коли наслідувати поодинокі явища, коли знайти потрібні слова, можна "накликати", чи заворожити те, чого бажаєш.

На народніх буковинських замовлюваннях спирається приклад, який находимо в повісті „Земля” Ольги Кобилянської:

„Болячка-пухка,— Болячка з рожі,— Болячка -- з маржини,
—Болячка з лихим часом,— Болячка з чістцем,— Болячка
з роботи,— Болячка з охоти,— Болячка з уроків,— Болячка
з лихої волі,— Болячка наслана,— Болячка прислана,— Бо-
лячка вітрова,— Болячка польова.

Тут її в голову не лупати,— В ухах не стріляти,— Зуби
не лупати,— Кров'юв не плювати,— Місця не шукати,—
Але іти собі,— На широкі броди,— На глибокі води,— Там їй
піски пересипати,— Води міряти,— Каміння лупати,— Бро-
ди розширяти,— Які за глибокі,— Які за широкі,— А чистого
—Божого,— Молитвенного Михайла — Лищити,— Як його
мати на світ породила,— Аби його так злічила — Божими
молитвами,— Своїми примівками, від Бога на вік,— А від
мене на лік!"

У приказках замкнув народ довголітній досвід і свою життєву мудрість. Повставали вони двома способами. Деякі з них подають у замкненій, стислій формі думку якогось оповідання, цілої не раз казки, напр., "правдою весь світ перейдеш і назад вернешся". В інших узагальнюється якесь відокремлене явище й надається йому глибшого алегоричного значення, напр., "і на жалку кропиву мороз буває", або "До доброї криниці стежка протоптана". Є приказки, які утворив сам народ, є такі, які перейняв в інших народів, або запозичив із книжок.

Вартість усіх цих творів усної народньої творчости в тому, що з одного боку вони засвідчують ступінь духового

розвитку народу, є виразом творчої сили його уяви та глибоко вкоріненої туги за красою, з другого, що вони були тією скарбницею, в якій збереглись скарби народньої мови, отим джерелом, з якого українські письменники в різних часах черпали теми, образи, задуми для своїх творів. До яких прецікавих висновків доходять дослідники, розглядаючи нам'ятники української усної словесности, доказом може служити перший том Історії української літератури Михайла Грушевського, в якому цей дослідник писав:

„Коли у фрагментах старої обрядової пісні ми й тепер ще стрічаємо живу пам'ять про Дунай, як ріку рік, котрої ім'я — це ріка, вода взагалі; — про море, кораблі й бурі; про чорноморські степові красвиди, з розкиненими деревами, зі степовими стогами, завершеними соколом, що „далеко видить”, чисте поле і синє море, розкішно цвітучі виногради, де родиться зелене вино,— все це дає нам погляд про те барвисте, яскраве коло вражінь і споминів, що було принесено з півдня”.

Яким знов сильним впливом відбилася усна народня творчість у творах письменників, прикладом можуть бути твори Івана Котляревського, Маркіяна Шашкевича, Тараса Шевченка, Степана Руданського, Олекси Стороженка, Івана Франка та багатьох інших.

Без сумніву, коли вилучити пісні обрядового характеру з виразними слідами та останками давньої давнини та епічні пісні лицарсько-героїчного характеру, про які була мова, або ті, що ввійшли в склад староукраїнських літописів, то на сьогодні тяжко встановити, які саме інші пісні походять із давніх, передхристиянських часів. Одно є певне: поки український народ розпочав розвивати своє письменство, мав він уже багату скарбницю пісень, казок, переказів, приказок, замовлювань, загадок, з яких деякі перейшли довгу дорогу століть і ще сьогодні причаровують блиском дорогих самоцвітів.

2. ВЗАЄМИНИ З ВІЗАНТІЄЮ .

Візантійська культура. В такому духовому світі жив український народ у часах, поки прийняв християнську релігію. Тісний зв'язок із буйною природою: непроглядними лі-

сами, широкими степами, що розтяглись під чистою блакиттю неба, велів йому клонитися перед могутністю й красою тієї природи, величати її таємні сили, її незбагнаний чар. Цей буйний світ української природи, серед якої жили давні українці, займаючись рільництвом, полюючи на звірів по лісах та степах, ловлячи рибу по ріках, вплинув на їх уяву породив багатий світ вірувань, витворив окремий їх світогляд. Тільки дуже помалу уступав цей давній світогляд і тільки дуже повільною ходою змінювалася ця давня передхристиянська культура під натиском нового світогляду й нової культури, що прийшли разом із християнською вірою.

Християнство принесло з собою на Україну нову культуру, звану візантійською, яка розпочала боротьбу з давньою, передхристиянською. Разом із священниками, ченцями, церковними малярами, співаками, що після офіційного заведення християнства з'явилися на Україні, пішов також похід візантійської науки та візантійського мистецтва. Вплив Візантії захопив найперше верхи громадянства і тільки згодом, дуже звільна втискався в життя і світогляд широкого громадянства. Разом із іншими здобутками візантійської культури прийшли на Україну книги, прийшло письмо, і це дало початок для розвитку українського письменства.

Весь час розвитку української літератури поділяють загальноісторично літератури на три доби розвитку: давню, середню й нову. Давня доба триває від х. ст. до кінця XV., середня від початку XVI. по кінець XVIII., новітня від кінця XVIII. ст. по нинішню днину. Новій добі, що її розпочинає своїми творами в живій народній мові Іван Котляревський, протиставити можна як одну цілість давню добу разом із середньою, бо в обох них літературною мовою була мова чужа, не народня. У старинній добі літературною мовою була церковнослов'янська (староболгарська) мова, в середній т. зв. слов'яноукраїнська мова, це є давня церковнослов'янська мова з примітками слів народньої мови й елементами польщини й білорущини.

На Галицькій Україні друга доба триває довше, бо аж до появи „Русалки Дністрової” Маркіяна Шашкевича в 1837 р., на Буковині до першого виступу Юрія Федьковича 1861 р. Від хвилини появи „Енеїди” на Великій Україні, „Русалки Дністрової” в Галичині та перших поезій Федьковича на Буковині розпочинається третя доба в розвитку української літератури, народня з погляду на зміст і форму.

В останніх часах цей розподіл історики української літератури дораджують відкинути і дають із свого боку спроби нової періодизації. Однією з таких спроб — спроба д-ра Гнатишака і д-ра Чижевського, які дають такий розподіл: 1. Староукраїнський стиль. 2. Візантійський стиль. 3. Пізньовізантійський переходовий стиль. 4. Український ренесанс. 5. Козацький барок. 6. Псевдокласицизм. 7. Бідермаєр. 8. Романтика. 9. Реалізм. 10. Модернізм.

Візантійською названо культуру тієї доби в розвитку всієї грецької культури, яка тривала від приходу на престол імператора Костянтина в 324 р. аж до опанування Царгороду турками в 1453 р. Цей протяг часу зветься візантійським, бо осередком політичного й культурного життя була Візантія, яку пізніше звали Константинополем, слов'яни ж — Царгородом. Є в культурних надбаннях тих часів деякі характерні ознаки й риси, що відбилися впливом також у культурному житті України. Безсумнівною заслугою візантійської культури вважають згідно ту обставину, що вона зберегла в пошанівку пам'ятники давньої старогрецької й староримської культури й передала їх у свій час усьому західньо-європейському світові. Ця хвилина наступила тоді, коли західньо-європейський літературний та науковий світ дозрів духово настільки, що міг зацікавитися здобутками класичної культури, прийняти їх, на свій лад розвинути та на них сперти дальший хід людської культури. Поруч із цим у візантійській добі розвинулися деякі окремі галузі науки й літератури і в своєму розвитку вибуяли високо вгору. Передусім розвинулася теологія, ясніючи іменами таких християнських богословів, як Василій Великий, Григорій Богослов, Іван Хризостом (Золотоустий), Іван Дамаскин. Поруч із теологією розвинулася філософія й історіографія. В ділянці літератури багатий відділ становить релігійна поезія, що дала в VII віці знаменитого поета, творця тропарів, кондаків — Романоса (Роман Солодкопівець). Буйного розвитку набула також народня поезія, висловом якої є поема про Дігенеса Акрита. Улюбленими творами були проповіді, повчання, життєписи святих, апокрифи й релігійні збірники. Були також спроби наукового письменства, хоч не всі відомості, подані в них, були згідні з правдою.

Пам'ятки візантійської культури йшли на Україну двома

дорогами. Перша дорога вела з Царгороду Дніпром до Києва, друга через південно-слов'янські країни, Сербію та Болгарію. Першою безпосередньою прийшли книги в грецькій мові, другою, посередньою — в церковнослов'янській мові.

Кирило та Methodій. Церковнослов'янську мову ввели в літературне життя деяких слов'янських народів два великі вчені й апостоли слов'ян св. Кирило й Methodій. Були братами, синами вельможі Льва, що жив у Солуні, в Македонії, де було грецьке й болгарське населення. В молодих літах обидва одержали дуже старанну освіту; спочатку дома, потім у Царгороді. Старший, Methodій, служив у війську. Після десятилітньої військової служби постригся в ченці. Молодший із них, Костянтин (пізніше монаше ім'я — Кирило), учень знаменитого вченого, Фотія, був бібліотекарем при церкві св. Софії і вчителем філософії у школі в Царгороді. Була це людина слабого здоров'я. В 860 р. св. Кирило виїхав в апостольській місії до країни хозарів, які займали простори між гирлами Волги й Дону і взяв із собою брата, Methodія, що жив у монастирі. Проповідуючи серед хозарів, обидва брати перебували якийсь час на пограниччі України — в Криму. В 863 р. на домагання моравського князя Ростислава, що звернувся до візантійського цесаря Михайла з проханням прислати йому слов'янських місіонерів, виїхали до Моравії. "Незабаром по приході до Моравії — говорить оповідання про життя братів — переклав Костянтин цілу літургію й навчав раннього і вечірнього богослуження та Служби Божої. Крім цього, переклав обряд хрестин і обряди інших святих тайн"... "І отворилися вуха глухим і почули слова Письма, і Бог із того тишився, а чорт смутився"... В Моравії й Панонії вже перед тим, поки св. Кирило й Methodій розвинули свою діяльність, проповідували християнську віру німецькі й італійські місіонери. Але відправляли богослуження в латинській мові, якої слов'яни не розуміли. Це й спонукало князя Ростислава, що з політичних причин схилився скоріше до східного християнства, оглянутися за слов'янськими вчителями. І справді — вони стали проповідувати в слов'янській мові, саме в тій, яку вивчили, живучи в рідних сторонах серед македонських болгарів. Цю мову розуміли

також інші слов'яни. Святий Кирило забажав також подати слов'янам церковне богослуження в зрозумілій для них мові. З цією метою склав азбуку — на думку одних учених кирилицю, на думку інших глаголицю, за якою брати перекладали Святе Письмо і книги, що були потрібні при богослуженні, на тодішню болгарську мову. Одначе німецькі та італійські священники, що затривожилися успіхами праці солунських братів й боялися за свої впливи, внесли скаргу на св. Кирила й Methodія в Римі, немов вони ширять ересь, бо вживають у богослуженні слов'янську мову. Інша мова в богослуженні — це була новина. Досі це виїняткове становище мови релігійних книг мали тільки мови єврейська, грецька та латинська. Папа прикликав апостолів до Риму, щоб вони обидва виправдалися. В часі, коли брати були в дорозі, вмер папа Микола I. Його наступник, Адріян, прийняв їх із пошестями, дуже ласкаво. У Римі Костянтин вступив до монастиря й помер 869 р. Перед смертю казав Methodієві: — "Орали ми, брате, один загін. Тепер я відходжу. Знаю, що любиш монастир на Олімпі. Все таки не кидай своєї праці!"

Methodій не кинув. Як архієпископ вернувся до Моравії і продовжував діяльність серед дуже несприятливих обставин. Кілька років довелося йому навіть просидіти в'язниці. Все ж таки дожив хвилини своєї моральної перемоги. З почуттям сумлінно сповненого обов'язку помер у 885 р.

Є ряд свідочств і доказів про те, що праця св. Кирила й Methodія була великою, ідейною і в високій мірі жертвенною працею. Коли після трирічного перебування виїздили слов'янські вчителі з держави князя Ростислава, давав він їм в нагороду срібло й золото. Але вони не хотіли цього брати. Взяти тільки невільників, яких зараз наділили свободою. І не пройшли їх зусилля безслідно. Правда, зараз після смерті Methodія його учні мусіли покинути Моравію й перенестися до Сербії й Болгарії. Але прийшов час, коли заслуги Кирила й Methodія заясніли в повному блиску. Мова, яку ввели вони в письменство, стала літературною мовою в деяких слов'янських народів. В Болгарії дала вона основу для розвитку болгарської літератури, що за часів царя Симеона, на переломі IX. і X. вв. досягає "золотого віку" свого розвитку. Цер-

ковнослов'янська мова стає також літературною мовою на Україні й на тому становищі втримується довгі віки, аж до появи "Енеїди".

Церковнослов'янська мова. Церковнослов'янська мова сьогодні є мертвою мовою, як давня грецька, чи латинська. Вживають її у церковному богослуженні деякі слов'янські народи — звідси й її назва: церковнослов'янська мова. Колись говорили тією мовою предки нинішніх болгарів, тому зветься вона також **староболгарською** мовою. Характерною прикметою цієї мови були носові голосівки, тобто "юси". В часи, коли український народ прийняв християнську віру, існувала вже в Болгарії багата література, що розвинулася під візантійським впливом саме в церковнослов'янській мові. Звідси ця мова прийшла на Україну й на Україні стала мовою книг, літературною мовою. Для української літератури прийняття церковнослов'янської мови, як літературної, мало спочатку ту вагу, що полегшувало літературну працю, бо досить було переписати готові вже на слов'янському ґрунті книжки, щоб поширити їх серед свого громадянства. Але з часом виявило це і свої від'ємні сторони. Довгі часи ніхто не відчував потреби вводити в життя живу народню мову, бо була готова літературна мова, що мало різнилася від тодішньої живої української мови, для всіх доступна і всім зрозуміла. Інакше було в тих країнах, де мовою письменства була латинська мова. Там скоріше люди догадалися ввести в літературу свою рідну мову. На Україні тієї пекучої потреби не було, і тому церковнослов'янська мова такий довгий час стримувала до літератури доступ живої народньої мови. Правда, під пером українського переписувача, чи автора церковнослов'янська мова нагиналася, в більшій чи в меншій мірі, під склад живої народньої мови, — все ж таки не уступала місця. Але прийшов час, що живе слово перемогло. Перемогло, бо такий уже закон природи.

Початки літературної праці. Українське письменство в найдавніших часах свого розвитку має виразний церковно-релігійний, християнський характер. І нема нічого дивного. Воно повстало як безпосередній наслідок прийняття христия-

янської релігії і цій релігії мало служити для її поширення й закріплення.

Між книжками, що прийшли разом із учителями християнської релігії на Україну, на першому місці були книги св. Письма і книги, потрібні для церковного богослуження. Їх у нас переписували й перекладали. Переписували книжки, що прийшли із Сербії і Болгарії в церковнослов'янській мові, перекладали ті, що прийшли з Греції в грецькій мові. За цю роботу бралися найперше південні слов'яни: серби й болгари, що приходили на Україну поширювати християнство. Від них переймали згодом знання церковнослов'янської мови й слов'янської азбуки українці і за їх прикладом бралися до літературної праці.

Писання книг у давніх часах не було легкою справою. Труднощі робив матеріал, на якому писали, і письмо, яким писали. Писано на шкірі, пергаменті, не таким скорописом, який вживаємо сьогодні, а простолінійними буквами, або "уставом". Деякі рукописи виявляють сліди великої старанності й естетичних нахилів укладчиків. Початкові букви часто прикрашені різними орнаментами: то звіринним, то геометричним, то рослинним. Крім таких мистецьких початкових букв, чи "ініціалів" зустрічаємо у давніх рукописах окремі рисунки ("мініятури") та заставки. Це все вимагало багато часу, терпеливості й витривалості. За те з подивом і признанням дивилися сучасники на людей, що виконували цю працю. Літописці не щадять їм слів похвали, і тих, що писали книжки, величають словами: "премудр", "учен", "філософ велій".

Переписування книг було в очах громади не тільки ознакою вищої освіти, начитаності, але також з уваги на християнсько-релігійний їх характер, виявом християнсько-релігійної побожності. Це й було причиною, що за цю муравлину працю бралися не тільки священники, ченці, єпископи, але й князі й княгині. До якої міри була це тяжка праця, свідчать дописки на рукописах у роді: "Яко же радується жених о невісті, тако же радується писец, видя послідний лист", або дописка в іншій дотепній формі: "Рад заяць, як утече з тенет, — так і писець, коли скінчив останній рядок".

Переклади св. Письма і писань отців церкви. Завдяки такій упертій, повній посвяті праці духівників, що не раз довгі роки витрачали на переписування однієї книги, повстала на Україні багата література перекладів. Можна в ній визначити ось які роди: книги св. Письма, писання отців церкви, збірники, твори наукового змісту, апокрифи, повісті.

Із книг св. Письма-євангелії існували двох типів: т. зв. "Апракос" (тобто такі, в яких читання розкладається по неділях з увагою на церковне богослуження) і четвероевангелії з розкладом матеріалу по євангелистах. Найдавнішим списком євангелії на українській землі є **Остромирова євангелія** з 1056 і 1057 рр. Назву має ця євангелія від новгородського посадника, Остромира, для якого її написано. Але повстала вона в Києві, тому вважаємо її за українську пам'ятку. Євангелії з поясненнями отців церкви звалися "учительними", тексти апостольських листів і псалтирів з поясненнями — звалися "толковими" апостолами, чи "толковими" псалтирями. Улюбленими книжками були псалтирі. Їх залюбки читали давні українці, виучували напам'ять і користувалися ними в різних життєвих хвилинах (вживали поодинокі вислови, як приказки, проганяли при допомозі їх недуги, ворожили долю). І в пізніших часах псалтирі були улюбленою лектурою. Доказом цього є ряд перекладів старозавітних псалмів на живу мову та поетичні переробки таких поетів, як Кониський, Куліш, Шашкевич ("псалми Русланові"), Шевченко.

Поруч із св. Письмом в обсяг літературних перекладів входили писання святих отців церкви. Зокрема твори Івана Золотоустого, Єфрема Сирина й Івана Дамаскина були широко популярні. Є підстава думати, що твори Івана Золотоустого тому робили враження й тому подобалися, що цей письменник сильним поетичним словом проголошував ідеї, які для людей, що досі жили в поганстві, мали весь чар новини. Високо підніс він прапор християнської любови ближнього, закликав до неї, проповідував ідею альтруїзму. Існували окремі збірники повчань Івана Золотоустого, як "Маргарит", "Златоструй", "Златоуст". Наскільки писання Івана Золотоустого захоплювали

проповіддю любови ближнього, настільки Єфрем Сирин жахливим образом смерти, пошести, приходу антихриста впливав на уяву, наповняв людські серця тривогою, закликав до каяття та схиляв до того, щоб відрікалися світу, світових приман та розкошів і віддавалися аскетизмові. Цей письменник-песиміст, що не бачив ніякої принади в цьому світі, дуже вороже ставився до жіноцтва, вважаючи його причиною всякого лиха й нещастя.

Збірники. Улюбленою лектурою на українських землях з давен-давна були "збірники". Цих збірників було багато і вони мали різний характер. Були збірники релігійного змісту і збірники мішаного — релігійного і світського характеру. Збірниками релігійного характеру були, крім двох збірників князя Святослава, "Златая ціп" ("Золотий ланцюг"), "Ізмагард", мінеї, прологи й патерики.

Збірники кн. Святослава прийшли з Болгарії. На Україні переписано їх для чернігівського князя Святослава Ярославича — звідси і їх назва. Один із них вийшов у 1073 р., другий у 1076 р. Заповнюють їх уривки із св. Письма, творів отців церкви, деякі історичні відомості і показчик "ложних" та "правдивих" книг. У другому збірнику є також повчання дітям Ксенофонта і Теодори, що послужили згодом зразком Володимирові Мономахові.

У збірнику з 1076. р. цікава є стаття **про читання книжок.**

Автор радить читати книжки помалу „и тришьды обраштаяся о единой главизнѣ”. Тільки тоді приносить книжка користь. Щоб довести користь від читання книжок, автор користується ось якими порівняннями й образами: Узда є кермою і стримом для коня, для праведника — книги. Не збудеться ксрабель без цъвяхів, ні праведник без читання книжок. Як людина в полоні лине думкою до батьків, так думки праведника линуть до читання книжок. Прикрасою для жовніра є зброя, для корабля вітрила, для праведника — читання книжок.

Подібне заохочування до читання книжок знаходимо також у збірнику „Ізмагард”, де в одному місці порівняно книжки з морською глибиною. „Книгы бо глубины моря подобни, въ нюже гоняюще бисерь износят драгій”... Цю думку передав Франко в збірці „Мій ізмаргд” такими словами:

"Книги — морська глибина,
"Хто в них пірне аж до дна,
"Той, хоч труду мав досить,
"Дивні перли виносить".

Релігійними збірниками були також мінеї, прологи і патерики. Всі вони подавали життєписи святих тільки уклад цих життєписів скрізь був інший: у мінеях за місяцями на цілий рік, у патериках по окремих краях, у прологах в скороченні. Оскільки мінеї роблять враження романів про святих, переплетених різними легендами, настільки прологи завдяки своєму лаконізму нагадують збірку надмогильних написів.

З патериків на Україні відомі були: Синайський (інакше "Лімонар", або "Луг духовний"), Скитський і Єрусалимський. Вони послужили джерелом та зразком при укладі українського Печерського Патерика.

Збірниками історичного характеру були хроніки, хронографі й палей. Автори хронік подавали історичні факти по роках, так, як вони відбувалися, не дбаючи про те, щоб зв'язати їх у цілість. Розпочинали коротким переглядом подій від початку світу, по чім ближче й докладніше затримувалися на новіших часах. На Україні відомі були в перекладі на церковнослов'янську мову хроніка Івана Малали, письменника з VI і VII в. по Хр., що доводив історичні події до 563 р., хроніка Юрія Гамартола (Грішника), в якого перегляд історичних подій скінчився 842 роком, та Костянтина Манасії, що доводив історію до 1087 р. Палей подавали перегляд старозавітньої біблійної історії, переплітаючи оповідання апокрифічними переказами.

Інший характер мали "Пчели". Були це збірники золотих думок, коротких висловів, що мали загальне значення. Поруч висловів, вийнятих із Святого Письма та писань отців церкви, були там також думки античних грецьких та римських письменників. Завдяки своєму різномудрому змісту, дотепним помічанням про людську мудрість і глупоту, багатство і вбогість, про гордість і страждання — "Пчели" подобалися. Їх залюбки люди читали й деякі думки засвоювали.

Ось якого роду й характеру були золоті думки, що їх читаємо в "Пчелах".

Золотоустий сказав: Птицям дав Бог пір'я і крила, тому в повітрі літають і від людських сітей тікають; людям дав Бог уміння писати й читати книжки, щоб на них найшов Господній страх, мудрість і розум і так вони оминули діявольських сітей.

В іншому місці: Іван Золотоустий сказав: Як сад-виноград не може видати доброго плоду, коли його не очистимо від сухого хворосту, так і горда людина не може спастися й розумною бути. Або: Мудрий Сирах сказав: Чоловіче, якщо мідяного перстень не вмієш на руці носити, то золотого ніколи на руку не клади. Так само якщо нужди й біди не приймеш, то й у добрі не можеш жити. В іншому місці: Мудрий Аристотель каже: Як роса сохне від сонця, так і розумний чоловік гине від злої жінки. Або: Мудрий Аристотель каже: Чоловіче, чи ти старий, чи молодий, а хочеш узяти собі дружину, то не гляди ні її скарбу, ні краси її лица, але найперше питай про її розум, бо розумна жінка всьому добру в своєму домі початком і навіки вірним приятелем для свого чоловіка і сторожем від усякого лиха.

3. У СВІТІ УЯВИ

Апокрифи. Дуже багатий, своїм змістом дуже знаменний і своїм впливом дуже важний відділ перекладного письменства становлять апокрифи. Були це перекази на біблійні теми, що повстали й поширювалися там, де приймалася християнська віра. Служили вони доповненням і поширенням Святого Письма та біблійних книг. Люди, що приймали християнську релігію, власною уявою, і власною вигадкою бажали доповнити прогалини, які вони знаходили в біблійних книгах. Так повстали різні перекази про створення світу, ангелів, про Адама і Еву, їх гріх, про старозавітні біблійні постаті, про позагробове життя. Спочатку ці перекази поширювалися в усній формі, згодом їх списувано, не раз навіть разом із біблійними книгами, так, що тяжко приходилося потім їх відокремити. Були вони без сумніву доказом зацікавлення християн релігійними справами, засвідчували їх побожність, тому церква не ставляла перепон щодо їх поширення. Тільки з бігом часу, коли вороги церкви почали апокрифами користуватися для своїх власних, ворожих церкві цілей, — церква заборонила використання їх, і вони появилися на списках заборонених книг. Але саме ця обставина сприяла їх поширенню, розбуджуючи ще більшу

до них цікавість. Апокрифи поширювалися в усьому християнському світі й залишили тривкий слід у літературі, мистецтві, усній народній творчості. На основі апокрифічних переказів описав Данте пекло в "Божественній Комедії".

Апокрифи за їх змістом можна поділити на старозавітні, новозавітні, апокрифи про святих та апокрифи про позагробне життя (есхатологічні). У відділ старозавітніх апокрифів входять апокрифи про створення світу і людей, про Адама й Еву, про упадок ангелів ("книга Еноха"), апокриф про Хресне дерево, Завіти дванадцятьох патріархів, про суди царя Соломона. До подій нового завіту відносяться апокрифічні євангелії Якова, Томи, Нікодима, оповідання про Христа ("як плугом орав"), ходіння Богородиці по муках, Виявління ап. Павла. Були теж апокрифи, що займалися життям святих, напр., Тирона, Юрія, Никити, Ірини та позагробовим життям (Питання Івана Богослова на Таворській горі та Виявління Методія Паторського).

Що цікавило людей у цих апокрифічних оповіданнях?

Відповідь легка. Насамперед апокрифічні перекази й оповідання своїм змістом торкалися питань, які дуже захоплювали людей, що недавно прийняли християнську віру. Їх цікавість туди була направлена і там находила задоволення. Крім того автори апокрифічних переказів виявляли не раз гостроту й сміливість думки, багатство інвенції, багатство уяви. Ось як напр. вияснює апокриф "Про початок світу" повстання людини: Коли Бог покликав до життя чоловіка, тіло його створив із землі, кості з каменя, кров із моря, очі—з сонця, думки—з хмар, зір—із світла, віддих—із вітру, тепло—з вогню. Без сумніву, такі помисли припадали до вподоби і вказували на працю людської уяви. Або Соломонські суди. Скільки було тут поля до дотепу, до власних помислів. В одному з таких оповідань розказується, як один чоловік усе майно записав найстаршому синові. Інші його сини були невдоволені й прийшли на суд до Соломона. Соломон наказав їм принести руку помершого батька. Брати пішли на могилу. Соломон велів своїм слугам стежити за ними. Коли брати стали розкопувати могилу, найстарший просив, щоб не робили цього, обіцяючи поділитись з ними маєтком. Ко-

ли Соломон про це почув, признав увесь маєток найстаршому.

Апокрифічна література поширювалась на українських землях у багатьох редакціях і відписах та залишила тривкі сліди в письменстві, в усній народній творчості і в мистецтві. Не згадуючи про те, скільки слідів залишили апокрифічні перекази в народніх піснях, казках, чи писаннях пізніших письменників, напр., в писаннях Галятовського, Радивилівського, чи Руданського — спинимось для показання розміру цього впливу хоч би на народніх віруваннях, що в'яжуться з різними деревами й рослинами. Сосна — вірить наш народ декуди ще сьогодні — завжди зелена тому, бо показала нездатною на цвяхи при страсній муці Христа; осика — проклята Богом, бо не поклонилася св. Трійці; береза — побіліла із страху, бо Юда хотів на ній повіситися; бузина — проклята, бо Юда на ній повісився, кукіль — чортове зілля, чорт його посіяв. Навіть назви деяких рослин, як "божа благодать", "ручка Матері Божої", "Петрів батіг", "чортів горіх" та інші — взяли початок з апокрифічних оповідань.

Мандрівка Богородиці. Багатством яскравих образів, які є витвором дуже буйної уяви, заповнений апокриф "Мандрівка Богородиці по мукам". Пресвята Богородиця просить Сина, щоб дозволив їй поглянути на муки грішників. Христос не відмовляє Матері. Архангел Михаїл у товаристві чотирьохсот ангелів показує Пресвятій Богородиці пекло. При цій нагоді подані описи різних мук, у деяких редакціях із характерними рисами українського національного життя. В одному місці почула Пресвята Богородиця плач і страшний крик та спитала, що це за люди кричать. Святий Михаїл відповів: "Це ті, що не вірили в Святу Трійцю, тільки поклонялися сонцю, місяцю, землі, воді, Троянові, Хорсові, Велесові й Перунові". В іншому місці побачила Пресвята Богородиця дебри, велику глибину; з обох боків ледяні стіни, зверху люто заціплено морозом, яких триста сажнів морозу. Там зима, якої не зогріти, темрява, якої не освітити й там скрегочуть грішники зубами. Сказала Пресвята Богородиця: "Ох, яке страшне це місце і лютий мороз!" Сказав Михаїл: "Свята Богородице! Ця вельми хо-

лодна мука нечесним людям, що творять на землі чари, ома-ни, ворожби та нахваляються своїми нечистими силами“. Побачила Свята Богородиця там під льодом велику силу чоловіків і жінок, що задубіли від морозу, наче лід, що нагі сиділи на дні. Від них виходили морозні іскри й невинний крик: "Горе, горе нам!" Спитала Свята Богородиця Михаїла: "Чим згрішили оці?" Михаїл сказав: "Це є грішники, немилосердні багаті, що відпихали вбогих від своїх воріт; мерзли сироти під їх ворітьми. Тому так мучаться"... У дальшій своїй мандрівці бачила Пресвята Богородиця муки злодіїв, розбишак, п'яниць, чародіїв, чарівників, ворожок, грішних дяків, ченців, священників, мельників, багатців, грошоловів, лихварів, наклепників, обмовників, тих, що борозну переорюють, що насіння крадуть, молотників, ковалів, ткачів, кравців, шевців, лимарів, тих, що сіль крадуть... Заплакала й просила Сина, щоб змилувався над ними. Сказав Христос: "Ради милосердя мого Отця, ради молитов Матері, ради Михаїла й багатьох мучеників, даю вам, грішники, звільнення від мук на час від Великого Четверга до Зелених Свят"...

Повісті. — Варлаам і Йоасаф. Подібно як апокрифи, витвором буйної уяви є також повісті Деякі з повістей, що прийшли до нас із Візантії, мають первісне своє джерело на Далекому Сході, в арабських та індійських казках. В Індії має своє джерело й повість про Варлаама й Йоасафа. Це є переробка життєпису індійського царевича Сідарти, відомого під ім'ям Будди, в дусі християнських ідей. З Індії до Єрусалиму привіз її монах монастиря св. Сави. Звідси розійшлася вона по всьому християнському світі. Завдяки дуже гарячій обороні християнського світогляду здобула собі широку популярність. Її авторство приписували навіть одному з найбільших світочів християнства — Іванові Дамаскинові.

В повісті розповідається про індійського царя Авеніра, що був завзятим ворогом християнської віри. В Авеніра довго не було дітей. Коли в нього народився син Йоасаф, ворожбити сказали, що царевич буде славний, але його слава буде не з цього світу, бо він стане християнином. Зажурився цар Авенір і рішив запобігти цьому. Наказав побудувати

окрему палату, де у відокремленні від світу, під опікою й охороною певних людей, ріс і виховувався молодий царевич. Ніхто чужий не мав туди доступу. Але раз забажав царевич поглянути на місто. Цар дозволив. В час поїздки по місту царевич побачив перший раз немічних, старих, недужих людей і довідався, що на світі є недуги, є старість, є смерть. У його голові розбудилися нові думки: думки про марність життя. Саме тоді жив у пустелі пустинник Варлаам. Божий голос велів йому зайнятися царевичем. Варлаам прийшов до палати. Але слуги не хотіли допустити його до царевича. Тоді Варлаам сказав, що він приніс царевичеві дорогий камінь, який має силу лікувати недужих, глухим давати слух. Слуги його пустили. Тоді Варлаам розпочав із царевичем розмову й пояснив йому правди християнської релігії, користуючись різними оповіданнями й притчами. Розказав також Йоасафові "притчу про однорога", що стала згодом славна й відома через переклади і перерібки у різних літературах. Ішов, — говорив Варлаам, — чоловік пустелею. Несподівано побачив однорога й почав утікати. Утікаючи, провалився в безодню. На щастя, в бічній стіні безодні росла берізка, і чоловік ухопив її руками. Так повис над безоднею. По хвилині спер ноги на твердій опорі і став роздивлятися, де він і що з ним. І ось що побачив. Над ним стояв одноріг, а на дні провалля розложилася страшна зміюка. Глянув чоловік на єдину свою надію, на берізку, і побачив, що її коріння невпинно підгризають дві миші: біла й чорна. І похололо на серці в чоловіка. Аж ось побачив він на вітті берізки краплини меду. Про все забув і став їх досягати.

У цій притчі хотів Варлаам дати царевичеві образ людського життя. Різні небезпеки є в ньому. Дві миші, що підгризають берізку, — це день і ніч, що невпинно вкорочують людський вік; одноріг — смерть; змія — вічна загибель, що жде неправедних. Все ж таки про всі небезпеки чоловік забуває в погоні за тимчасовими розкошами, принадами й радощами життя.

Проповідь Варлаама справила сильне враження. Царевич став християнином. Коли довідався про це цар Авенір,

різними засобами пробував відвести сина від християнства. Але царевич силою волі переміг усі спокуси. Після смерти батька завів у своєму царстві християнську віру, потім пішов у пустелю до Варлаама й там жив іще 30 років.

Поетичний переспів притчі про однорога дав в українській літературі Іван Франко в "Притчі про життя". Тільки, коли у Варлаамовій притчі провідною думкою є марність людського життя, Франко у своїй притчі призадумується, де людина має шукати медових краплин? Радить вбачати їх у високих ідеях та змаганнях, тоді й життя буде мати свою вартість, свою ціль, красу і принаду:

"... Та одно лиш нам
Лишилось те, чого ніяка сила,
Ніяка нам пригода взять не може:
Це чиста розкіш братньої любови,
Це той чудовий мед, якого крапля
Розширює життя людське в безмір,
Підносить душу понад всю тривогу,
Над всю турботу ізза діл минувших
В простори повні світла і свободи.
Хапайте скvapно каплі ті, брати!
Бо лиш в тому, що серце ваше чує,
Чим груди повні, чим душа живе,
У розкоші любові та бажанні
Братерства, у надії, у змаганні
До вищих, чистих сфер лежить ваш рай".

Троянська війна. — **Александрія.** Авторство повісти про Троянську війну приписували вигаданим сучасникам троянської війни, Диктисові й Даресові.

Гекубі, дружині троянського короля Пріама, снився сон, що її син стане причиною загибелі Трої. Коли прийшов на світ Паріс, його відвезли в гірські провалля. Але пастухи врятували його і він ріс між ними. Одного дня прийшли до нього богині Юнона, Мінерва й Венера з дорученням Зевса, щоб він розсудив, яка з них найкраща. Паріс вирішив спір богинь на користь Венери, за що вона пообіцяла йому в дарунок найкращу жінку, дружину короля Менеляя, Гелену. Викрадення Гелени стало причиною троянської війни.

Александрія — це повість про Александра Македонського, постать якого старовинний світ оповив світлою славою; про нього складав перекази, співав пісні.

У повісті він — син єгипетського царя-ворожбита Нектанеба. Під час своїх походів на схід бачить дивні дива. Ба-

чить людей на два лікті, інших на два сажні, песиголовців, людей із пташиними голосами і таких, що мають шість рук. Бачить жінок, що вкриті щетиною. Переходить землі, які поблискують дорогим камінням, доходить до місця, де сонце сходить. Зустрічає нечисті народи Гога й Магога й проганяє їх за північні гори. Дерева, що говорять людською мовою, ворожать йому смерть. Умирає в Вавилоні.

Повість "Александрія" має назву "псевдо-калістенової" повісти, бо авторство її приписували хибно Калістеніві. Видно, що наївна казкова фантастика цієї повісти колись людям подобалася, бо залишилося багато її відписів, перерібок і редакцій.

Живе озеро. (Оповідання з "Александрії"). Коли кухар Олександра забрав сухі риби й пішов полоскати їх до озера, сталося дивне диво. Як тільки намочив риби у воді, вони ожили й повтікали в глибину. Кухар Феніон злякався, побіг і розповів про це цареві. Здивувався Олександр і, не ймучи віри, велів знов набрати риби й пішов сам із своїми воеводами до озера. І знов, як тільки занурив рибу у воду, вони ожили й попливли в глибину. Здивувалися воеводи, а Олександр сказав: "Слава Богу небесному, браття! Показав нам Господь живуче озеро". І стояв Олександр три дні при тім живучім озері. Скупався в ньому сам і появилася в нього велика сила й молодецька міць, немов би йому було вісімнадцять літ. І велів цар усьому війську в озері скупатися...

Індійське царство. — Синагрип і Акир. Подібно, як "Александрія", багатством фантастичних образів та описів визначається Повість про індійське царство, яка збереглася в тому самому рукописному збірнику, що "Пісня про похід Ігоря". В основу цієї повісти лягло письмо легендарного царя, пресвітера Івана, до грецького цісаря Мануїла. У XII. віці скрізь у християнському світі поширювалася думка, що десь далеко на сході, в Азії, царює якийсь християнський цар, пресвітер Іван, і від нього надіялися хрестоносці допомоги у своїх змаганнях з мусулманами. В своєму письмі — оповідається в повісті — цар Іван-пресвітер написав у відповідь цареві Мануїлові, що питав його про силу та чуда індійського царства, ось що: "Якщо бажаєш довідатися про мою силу та всі чуда мого царства, продай своє грецьке царство та прийди до мене сам і послужи мені, а я зроблю тебе слугою... Я є цар над трьома тисячами царів і

шістсот“. Далі цар Іван дає опис свого царства, в якому є дивні люди, дивні звірі, дивні птиці. Багато там золота, срібла й дорогого каміння; натомість нема ні гадюк, ні комарів, ні мух, — нема ні бідних, ні скупарів, ні брехунів.

Повість про Синагрипа та Акира збереглась разом із повістю про Індійське царство в тім збірнику, що й "Пісня про похід Ігоря". Джерела повісти треба шукати в східніх казках, як це показує порівняння повісти з оповіданням, що знаходиться в арабському збірнику казок: "Тисяча й одна ніч". Розповідається в повісті про багатого й мудрого Акира. Був він дорадником царя Синагрипа, що панував в Адорській (арабській) і Наливській землі. Акир, не маючи дітей, прийняв за сина небожа Анадана. Одначе невдячний Анадан кинув наклеп на свого добродія перед царем і цар велів Акира вбити. Вірний слуга врятував його. Тим часом про мниму смерть мудрого Акира дізнався фараон і поставив Синагрипові домагання, щоб цей послав йому такого будівничого, який збудував би палату між небом і землею та відгадав його загадки. Загрозив війною, якщо Синагрип цього не зробить. Синагрип став жалкувати за Акиром. Тоді слуга виявив йому, що Акир живе. Радий цар вислав Акира до Єгипту. Акир вийшов із тяжкого завдання так, що до крил двох орлиць велів прив'язати клітку. До клітки посадив хлопчину, який піднімався вгору і кричав до єгиптян, щоб дали йому матеріялу, бо хоче будувати город. Щасливо відгадав Акир також інші загадки. З почестями повернувся додому. Невдячного Анадана зустріла кара по заслугі.

Повість подобалася вказівками, які Акир давав молодому Анаданові. Говорив він м. ін. "Ліпше горобець в руці, ніж тисяча птиць у повітрі". "Ліпше гарна смерть, ніж погане життя".

Стефаніт і Іхнілат. — **Девгеній Акрит.** В індійському збірнику казок п. н. "Панчатантра" ("П'ятикнижжя") треба шукати джерела грецької повісти п. н. "Стефаніт і Іхнілат". З названого збірника вийшли індійські ("Гітопадеза"), перські ("Каліла-ва-Дімна"), арабські і грецькі перерібки оповідання про двох шакалів, з яких один лукавий, Іхнілат, очорнює бика перед царем левом. Каже, що бик за-

думує повалити лева з престолу. Одночасно підбурює бика проти лева. Лев карає бика смертю. Коли правда виявляється, карає й лукавого шакала. Повість має окрему форму оповідання в оповіданні. В одно оповідання вплітається друге, в це знов нове — так, що виходить цікава плетінка. Провідна думка повісти "Стефаніт і Іхнілат" збігається з думкою приказки: "Хто під ким яму гребе, сам у неї попадає".

Повість про Девгенія Акритя ("Девгенієво діяніє") є переріркою візантійської поеми про Дігенеса Акритеса, що повстала в X. віці, як відгомін боротьби з сараценами. Герой поеми Девгеній (Дігенес) звідси назву дістав, що був сином араба й грекині (походив із двох родів).

Зміст повісти: Арабський цар, Амир, викрав грецьку дівчину, красуню з царського роду. Її брати її доганяють. Одначе Амир погоджується прийняти християнську віру. Тоді вони віддають йому сестру за жінку, тим більше, що він "і багатством багат, і славою славен, і силою силен". У Амира й грекині є син Девгеній. Уже в молодих літах життя він убиває лева і смока¹. Потім здобуває перемогу над царем Филіпатом і його донькою. Максиміяною. Перемагає також Стратига і одружується з його донькою.

4. ДЛЯ ХРИСТИЯНСТВА

Зав'язки оригінальної творчости. Переклади й перерірки, що були досі предметом нашого розгляду, мали велике значення в житті українського народу. Книги св. Письма, писання святих отців церкви, збірники релігійного характеру поширювали й закріплювали християнську віру, впливали на народній світогляд, на моральні й етичні погляди народу. Життєписи святих, ідеали, які вони висували, без сумніву, спричиняли витворення аскетичних уподобань, доводили до повстання монастирів та до розвитку чернечого життя. Література повістей та апокрифів дала багато фантастичного матеріалу, який народ використав на свій лад у піснях і казках. Крім цього, під впливом перекладів, спираючися спершу на чужі зразки, стали й українці писати свої власні, оригінальні твори, якими поклали основу для дальшого розвитку української літератури.

Перші прояви та перші зав'язки оригінальної літературної творчости давніх українців бачимо подекуди вже в

перекладах і перерібках. Не все перекладано дослівно. Українські перекладачі робили часто при перекладах зміни й перерібки відповідно до свого розуміння, смаку, уподобання — словом вносили вже до літератури перекладів власну оригінальну творчість. Після того лише перейшли до самостійної праці. Не треба при цьому забувати, що чим далі ми входимо в глибину століть, тим слово "література" має ширше значення. Його поняття поширюється і на такі твори, як проповідь, життєписи святих, релігійні повчання, які сьогодні є вже поза межами літератури в тісному розумінні слова, чи поза межами красного письменства.

Не всім творам староукраїнської літератури судилось дійти до наших часів. Те, що дійшло до нас, це тільки одна частина давньої творчості. Багато давніх рукописів затратилося в час татарського лихоліття, в добу першої руїни. Разом із пожежею та руїною монастирів, у яких головним чином процвітала літературна праця й де переважно схоронялися книги, затратилося також раз на все багато творів давнього письменства. Все ж таки те, що дійшло до нас, є свідомством розмаху, творчої сили та творчого таланту давніх письменників.

Цей розмах оригінальної творчої праці, що його виявили деякі письменники домонгольської доби, заслуговує на тим більший подив, коли зважити, що коло освіти, яке давали тодішні школи, не було широке. Школи були головним чином при катедральних церквах і при монастирях. Є докази, що деякі з князів дуже пильно дбали про збірну науку. Так про Володимира Великого говорить літописець, що він велів збирати дітей дружинників і давати їх до науки. Такі самі вістки маємо про Ярослава Мудрого. Одначе наука зводилася тільки до читання, писання, рахунків, деколи грецької мови. Тільки зрідка зустрічаються люди, що здобули собі вищу літературну освіту і засвоїли кращий спосіб вислову.

Письменників із прикметами вищого стилю, що дбали про красу вислову і з цією метою користувалися порівняннями, поетичними образами та багатими засобами візантійського красномовства, зараховують історики літератури до так зв. **в и щ о ї ш к о л и**. Тих, що писали просто й ясно, дбаючи про зміст, а не про форму — називають письменни-

ками нижчої школи. До письменників "вищої школи" належить у першу чергу митрополит Іларіон. Крім нього треба ще вважати за її представників Кирила Турівського і Кліма Смолятича.

Митрополит Іларіон. Іларіон був священником у Берестові, близько Києва. Там відшукав собі печеру, в якій проводив час у пості, молитвах і в побожних співах. В Берестові мав свій літній двір князь Ярослав Мудрий. Великий князь звернув свою увагу на Іларіона, його набожність, чесний характер та на його освіту і вплинув на єпископів, щоб вони обрали Іларіона митрополитом у Києві в 1051 році. Це був перший випадок, що українець зайняв митрополичий престіл, бо досі це місце займали греки.

Про Іларіона словами високої похвали згадує літописець. "Бѣ — каже він — мужъ благъ, книженъ и постникъ".

Іларіон залишив твір "С л о в о о з а к о н і й б л а г о д а т і... " ("О законѣ, Мойсѣемъ данѣм, и благодати, и истинѣ Ісусъ Христосъ бывшимъ...") "Слово о законі і благодаті" має теологічний, догматичний характер. Автор розуміє під законом старий завіт, під благодаттю — новий, порівнює обидва завіти між собою і доводить, що старий був тільки слугою нового, його тінню. У кінцевій частині "Слова" містить Похвалу князеві Володимирові ("Похвала кагану нашему Владимиру..."), в якій хвалить Володимира Великого за те, що просвітив Україну світлом християнської віри. Твір закінчується молитвою, в якій автор просить, щоб Бог не кидав нового стада.

У "Похвалі" говорить Іларіон, що кожний край хвалить того свого учителя, що просвітив його світлом християнської віри. Хвалить Рим — Петра і Павла, Азія — Івана Богослова, Індія — Тому, — Єгипет — Марка. Треба також українцям прославити великого князя української землі, Володимира Великого, **що не в невідомій землі був володарем, а в українській, про яку знають та про яку чують на всіх іднцях землі.** Потім славить автор князя Володимира, прирівнюючи його заслуги до заслуг Костянтина Великого. Хвалить також Іларіон Володимирового сина Ярослава (Юрія), що не тільки не зменшив діла свого батька, навпаки — поширив його, будуючи церкви та прикрашуючи їх. При кінці звертається до князя Володимира з проханням, щоб устав із гробу та глянув на висліди своєї праці: на розвиток християнства, на багатство Києва і по-

дякував Богові. Закінчує "Похвалу" патріотичною молитвою: "Тебе визнаємо правдивого Бога, до Тебе, що живеш на небі, очі наші підносимо, до Тебе руки наші знімаємо, молимося Тобі: зглянся на нас, бо Ти добрий, чоловіколюбний, помилуй нас, визнаючи грішників до каюття і на страшному суді не відлучи нас від тих, що стоять праворуч, тільки наділи нас щасливістю праведних... І як довго стоїть світ, не наводи на нас напасти спокус, не віддавай нас у руки чужинців, щоб не назвали Твого городу городом зайнятим, а Твоє стадо зайдами на своїй землі та щоб не сказали в чужих країнах: де є їх Бог? Не зсилай на нас ні турбот ні голоду, ні нагальної смерті, огню, потопи, щоб не відпали від віри нетверді вірою. Мало нас карай, багато милуй, мало рани, а милосердно лікуй: мало смути, скоро звесели, бо не може наша душа довго стерпіти Твого гніву, як стеблнна вогню. Вкороти свій гнів, умилосердися, бо Твоя є сила милувати й спасати. Тому й продовжи ласку Твою для людей Твоїх: прожени ворогів, побори країни, вкороти голод, наших володарів роби пострахом для сусідніх країв, посели городи, церкву свою розбудуй, своє добро збережи, мужчин, жінок і молодців спаси. Всіх, що в роботі, в полоні, на засланні, в дорозі, у плавбі, в темницях, в голоді і спразі і наготі — всіх помилуй, усіх потіш, усіх возрадує, зсилаючи їм радість тілесну й душевну".

Іларіон проголосив свій твір, як догадуються, в Десятирній церкві в роковини смерті Володимира Великого. Його "Слово" є свідомством не лише його високої освіти, його начитаности, але і його великого таланту. Іларіон знає візантійське красномовство, яке опанував якнайкраще, вміє використати його, і то використати з почуттям міри й ужити для своєї мети. Щоб довести, наскільки вище стоїть новий завіт у порівнянні з старим, вживає автор символічних образів, порівнянь, протиставлень (напр., старий завіт — місяць, новий — сонце; старий — невільниця Агар, новий — свобідна Сара; старий — озеро, що висохло, новий — живе джерело). Вміло користувався також формою реторичних питань і звертань.

Одначе найкращою прикметою твору, що свідчить про національну свідомість автора, про його щиру, гарячу любов до батьківщини — це та його гордість, що він — син української землі. "Не в невідомій землі володіли вони, а в українській, про яку знають та про яку чують на всіх кінцях світу".

Кирило Турівський. — **Клим Смолятич.** Подібно, як Іларіонове "Слово", всі прикмети вищого стилю мають писан-

ня Кирила Турівського, якого звали "другим Золотоустим". Кирило Турівський походив із міста Турова (род. коло 1130 р.). Замолоду вступив у монастир. Згодом став єпископом у Турові. Крім проповідей і повчань писав також молитви. У творах Турівського бачимо такі самі засоби візантійського красномовства, що й у Іларіона, тільки не було в нього того таланту й почуття міри, що в Іларіона. Твори Кирила Турівського так переповнені прикрасами — образами, порівняннями, притчами, приказками, драматичними діалогами, що вони затемнюють головну думку. Ось як починає автор свою проповідь на Провідну неділю: "Сьогодні сонце пишається, підіймається вгору й радісно огріває землю; встало бо нам із могили сонце правди — Христос і спасає всіх тих, що вірують у нього. Сьогодні місяць зійшов із вищого ступня й віддає честь більшому світилу: вже старий закон із суботами й пророками скінчився, як засвідчує св. Письмо, і віддає честь Христовому закону з неділею. Сьогодні гріховна зима скінчилася через каяття і лід невірства розтанув через пізнання Бога: і так зима служби ідолам закінчилася завдяки апостольській науці і Христовій вірі, а лід Томиного невірства розтопився через показання Христових ребер. Сьогодні весна пишається, оживляючи земні істоти: бурхливі вітри, тихо повіваючи, годують плоди, земля живить насіння та родить зелену траву. Весна — це є добра Христова віра..., бурхливі вітри — гріховні задуми, що завдяки каяттю перетворилися в чесноти"...

Образ пробудження життя в природі під впливом весняного сонця служить авторові прикладом для вияснення стану людської душі, що будиться і відроджується до нового життя під впливом євангельської науки. В писаннях Турівського часто можна знайти відгомін думок і стилістичних засобів візантійських проповідників та богословів. Найкращими його творами є молитви, в яких простими словами висловлює свої гарячі релігійні почування. Є в них щирість, ніжність і поетичне піднесення.

До письменників вищої школи слід зарахувати також К л и м а С м о л я т и ч а. Смолятич був другим українцем, що сидів на митрополичому престолі в Києві. Його вибір був причиною великого заколоту, бо відбувся проти волі

патріярха. Літопис говорить про нього, що "був книжником і філософом, якого не було на українській землі". Залишив Послання до смоленського священника Томи, (що походить із часів 1147—1154 рр.). Твір Смолятича цікавий тим, що в ньому знаходимо спробу оборони вищого стилю. Священик Тома робив докір Смолятичеві за те, що цей користувався у своїх листах до кн. Ростислава різними стилістичними прикрасами, що спирався на твори грецьких поетів і філософів: Гомера, Арістотеля, Платона. У своєму творі, що є відповіддю Томі, боронить Смолятич вищий стиль, кажучи, що навіть Христос користувався при голошенні своєї науки образним поясненням, а саме притчами.

Теодосій Печерський. Письменниками нижчої школи називають дослідники українського письменства тих авторів, що писали просто й ясно, не дбаючи про поетичні прикраси та вважаючи своєю головною ціллю навчити чогось читача. Найвизначнішими поміж ними є: Теодосій Печерський, монах Яків, Нестор і Володимир Мономах.

Один із письменників цієї, так зв. нижчої школи, а саме Теодосій Печерський, у великій мірі спричинив розвиток чернечого життя на українських землях, зокрема розвиток Печерського монастиря.

Про початок цього монастиря, що в культурному житті України відіграв дуже визначну роль, розказує літописне оповідання ось що. Коли князь Ярослав Мудрий поставив Іларіона митрополитом у Києві, його печера, яку він викопав був собі над Дніпром, залишилася пустою. По кількох роках зайшов сюди чоловік із города Любича. Бог вложив у його душу думку піти на Атонську гору, де побачив різні монастирі і в одному з них просив ігумена, щоб постриг його в ченці. Ігумен сповнив його прохання і дав йому ім'я: Антоній. Потім сказав йому: "Йди знов на Україну і нехай буде з тобою благословення Святої Гори". Антоній вернувся на Україну, побував у різних монастирях, але ні одного не злюбив. Став шукати місця, де міг би жити на самоті. Так знайшов над Дніпром Іларіонову печеру. В ній і мешкав. Їв сухий хліб, пив воду, молився, постив і поширював свою печеру. Слава про його побожне життя розходилася широко і до нього стали сходитися люди та просити благословення і мо-

литов. Прийшов і київський князь Ізяслав разом із дружиною. Згодом став св. Антоній приймати тих, що бажали разом із ним вести монаше життя. Вони поширили печеру, поробили келії, утворили церквцю. Коли число їх збільшилося, Антоній наставив їм ігуменом Варлаама, а сам перенісся на іншу гору. "Жийте. — казав братчикам — окремо, а я хочу бути сам один"...

За часів ігумена Варлаама число ченців зросло. Через св. Антонія вони одержали від князя Ізяслава гору, побудували велику церкву, прибрали її іконами, поставили монастир і дали огорожу. З того часу монастир став зватися Печерським. Коли Варлаам став ігуменом у монастирі св. Дмитрія, св. Антоній на прохання братчиків наставив їм ігуменом **Теодосія**.

Теодосій родився в Василеві (тепер: Васильків) на Київщині між 1035 і 1038 р. Молоді роки провів у Курську, куди переїхали його батьки. Про нього розповідає літописець Нестор, що вже хлопцем відрізнявся від інших дітей: не любив забав, розваг, читав книжки, виявляв нахил до чернечого життя. Декілька разів тікав з дому, щоб поступити до монастиря. Нарешті прийняв його св. Антоній до себе. Як ігумен Печерського монастиря Теодосій має великі заслуги в його розвитку. Передусім zorganizував чернече життя, завів у ньому лад і ввів студитський устав, який роздобув в одного монаха, що приїхав із Греції з митрополитом Юрієм. Устав був суворий: вимагав дуже твердих постів, довгих молитов, точного розкладу й перебігу занять на кожен день. Власним прикладом старався Теодосій заохотити ченців до аскетичного життя: сам рубав дрова, носив воду, виконував тяжку фізичну працю. Виявив також відвагу, коли гострими словами докоряв князеві Святославові за те, що він прогнав свого брата Ізяслава з Києва. Крім цих заслуг, які має Теодосій у розбудові Печерського монастиря, він має іще заслуги на літературному полі. Письменником зробило його підвищення на становище ігумена. Теодосій став писати повчання "для братії". В повчаннях простими, але теплими й ніжними словами заохочував ченців до аскетичного життя, закликав до витривалости в обітах, велів ходити до церкви, відрікатися світських приман, стерегтися лінощів. Тео-

досієві Печерському приписувано також деякі інші писання, але нема певних доказів, що він їх написав. Великою заслугою в його діяльності було те, що він заклав при монастирі бібліотеку. Це зробило Печерський монастир осередком літературного життя.

Яків Мних. Про монаха Якова, якого вважають автором двох життєписних творів, не маємо певних вісток. Було кілька монахів того імені. Одного з них призначив св. Теодосій своїм наслідником. Цей і мав написати "Пам'ять і похвалу князеві Володимирові" ("Како крестися Володимер і како діти своя крести" ... і життєпис Бориса і Гліба ("Сказаніє і страсть" ...)) В першому творі хвалить автор Володимира Великого і княгиню Ольгу. Володимира порівнює з цісарем Костянтином Великим, княгиню Ольгу з царицею Оленою. У другому описує мученичу смерть Бориса й Гліба. В оповіданні є описи й образи великої драматичної сили, які роблять враження. Борис на прохання батька вирушає з Ростова проти печенігів. Але не зустрічається з ними. В час повертання довідується про смерть батька та про задуми брата Святополка. В розпуці і жалю по батькові, в тривозі й непевності про власну долю рішається здатися на Божу волю. Тим часом князь Святополк приєднує людей з допомогою дарунків і велить Путиші і вишгородським мужам убити Бориса. "Якщо — каже — ви обіцяли покласти за мене голови, підіть, найдіть мого брата, підшукайте догідну пору й убийте його!". Борис затримується над рікою Альтою. Його дружинники радять йому, щоб він ішов до Києва і сам захопив престіл свого батька. Але Борис відкидає їх раду. "Я — говорить — не підйму руки на свого брата, що заступає мені батька". У великому смутку й тузі він молиться, зітхає, плаче гіркими сльозами і співає побожних пісень. Чути тупіт коло шатра. Всакають висланники Святополка і без жалю забивають його. З молитвою на устах віддає мученик душу Богові. Також і Гліб дізнається про недугу батька. Дорогою через Смоленськ вирушає до Києва. За Смоленськом доходить до його вістка від Ярослава: "Не йди до Києва; батько вмер, а Бориса вбив Святополк". Човни Гліба зустрічаються з човнами вбивників. Злочинці перескакують до його човна. У руках держать мечі, що поблискують, наче вода. Веслярам

весла випадають із рук і всі зі страху дерев'яніють. Гліб із сльозами в очах благає вбивників: "Не губіть мене, милі і дорогі браття, не губіть мене! Я не зробив вам ніякого лиха". Але вони не слухають. Нещасний кличе батька, матір, братів, молиться. Горясир дає знак. Кухар Торчин убиває Гліба. Чиста жертва несеться до Бога.

В життєписі звертає автор більшу увагу на душевні переживання обох братів, на їх думки й почування, як на опис самих подій. Тим і відрізняється твір Якова від інших гагіографічних пам'яток.

Нестор. Про життя і мученичу смерть Бориса і Гліба залишив іще твір монах **Нестор**. Він є також автором життєпису св. Теодосія. Про життя самого Нестора відомо нам, що прибув до Печерського монастиря скоро після смерті св. Теодосія (після 1074 р.), за ігумена Степана, який прийняв його і постриг у ченці. У першому творі "Читання" ("Чтеніє") про життя й погублення блаженних мучеників Бориса і Гліба", що повстав між 1087—1088 рр., оповідає Нестор не тільки про життя і смерть, але також про чуда обох мучеників. Кращим і цікавішим є другий його твір — життєпис св. Теодосія. Хоч автор спирався в ньому на візантійських взірцях, зокрема на житті Сави Освяченого Кирила Скитопольського, все ж таки, виявив у ньому безсумнівний літературний талант. Нестор мав також скласти, чи остаточно зредагувати найдавніший український літопис.

В життєписі св. Теодосія підкреслює Нестор між прикметами його вдачі — покору. Розповідає, як одного разу Теодосій зайшов до князя Ізяслава. Була вже пізня пора, і князь по довшій розмові наказав відвести його додому. Візник, що бачив св. Теодосія в скромнім, простім одягу, думав, що це якийсь убогий монах, тому просив його пересісти з воза на коня. "Ти — казав — кожен день святкуєш, а я працюю. Зробимо так: я ляжу на возі, а ти сідай на коня". Теодосій з покорою сів на коня. Коли задрімав, зліз із коня і йшов пішки. Зійшли ранні зорі. Стали їхати дорогою вельможі, бояри, пізнавали Теодосія й низько йому вклонялись. Коли це побачив візник, дуже злякався. Але Теодосій звелів йому дати їсти, наділив дарунками й відіслав додому.

З інших прикмет Теодосія цінить Нестор його сміливість виступу, що проявилася в його докорах князеві Святославові, коли цей прогнав із Києва свого брата, Ізяслава. Говорить про це ось як: "... Тоді отець наш Теодосій наповнився святим Духом і став докоряти, що не по правді зробив і незаконно засів, коли прогнав старшого брата. Так то

він докоряв йому, раз пишучи й посилаючи листи, іншим разом переказуючи через вельмож, які до нього приходили. Після того написав до нього довгий лист із докором в словах: "Голос крови твого брата голосить на тебе до Бога, як Авеля на Каїна"... Коли князь прочитав лист, розсердився дуже, загримів на праведного, неначе лев, і кинув лист до землі. Від тієї пори рознеслася вістка, що блаженного присуджено на заслання"...

"Поучення дітям князя Володимира Мономаха". З багатьох причин дуже цінним пам'ятником староукраїнського письменства є "Поучення Володимира Мономаха дітям". Князь Володимир Мономах — одна з найвизначніших постатей князівських часів — був сином дуже освіченого князя Всеволода, який славився знанням п'ятьох мов. Від свого батька перейняв Володимир Мономах любов до книжок і до освіти. Його матір'ю була грецька царівна, донька імператора Костянтина Мономаха. На київському престолі панував від 1113 до 1125 р. й залишив по собі світлу пам'ять, як розумний князь і добрий організатор. Написав "Поучення дітям", з яким тісно в'яжеться лист до князя Олега. Мономах просить у ньому Олега відіслати йому тіло сина Ізяслава.

Зміст "Поучення дітям":

В "Поученні" можна виділити три окремі частини: релігійні вказівки, правила, що торкаються обов'язків князя, і нарешті життєпис самого автора, що має служити дітям прикладом і наукою. Спираючись на Св. Письмо та писання отців церкви, говорить Мономах у релігійному викладі про Божу любов і Божу всемогучість. Коли ми — думає автор — на кого лихі, бажаємо його крови. Натомість Бог терпить усі наші гріхи й дає можливість за допомогою каєття, сліз і молитви здобути над ними перемогу й позбутися їх. Дає також докази на Божу всемогучість, якої ділом — сонце, місяць, темрява, світло, води, земля, птиці, риби й людина у всіх своїх відмінних подобах і обличчях. Закликає до каєття, поклонів, молитов. Навіть серед ночі добре є співати побожні пісні й бити поклони. Так само, сидячи на коні, коли нема іншого діла, ліпше говорити: "Господи, помилуй", ніж думати якусь нісенітницю. У другій частині говорить автор про обов'язки до ближнього та про повинності

доброго господаря. Наказує помагати бідним, брати під опіку вдовиці і сироти. Забороняє карати смертю: "Ні невинного, ні винного не вбивайте й не кажіть убивати". Велить додержувати присяги, шанувати священників, ченців, старших, викинути гордість із серця, остерігатися лінощів. Радить синам самим виконувати усі обов'язки на війні, самим за усім пильнувати, ні на кого не покладатися. Гостя треба шанувати, звідки не прийшов би, бо гість розносить славу по світу: — добру або лиху. Жінку треба любити, але не давати їй влади над собою. "Що вмієте — закінчує автор свої вказівки, — того не забувайте, а чого не вмієте, того вчіться... І нехай сонце не застає вас у постелі"... У третій частині розкажує про різні пригоди й небезпеки в своєму житті, із яких вийшов цілий і здоровий. Говорить це тому, щоб довести, що нема чого людям лякатися й тривожитися, бо без Божої волі ніщо не діється. На це дає приклади з власного життя: два тури брали його на роги; лось раз топтав ногами, другий раз колов рогами; дикий кабан вирвав йому меч; ведмідь укусив його в ногу; лютий звір скочив на плече й повалив його разом із конем. Все ж таки Бог стеріг і хоронив його.

При писанні "Поучення" користувався Володимир Мономах Завітами дванадцятьох патріархів і такими статтями, як "Поучення синам Ксенофонта" та "Поучення синові Теодори", що ввійшли у збірник князя Святослава.

У світлі порад і вказівок "Поучення" на весь зріст стає перед нами постать самого автора. Являє він собою ідеал християнського лицаря на взір тих лицарів, що в одній руці держали меч, у другій хрест. Лицарська його вдача проявляється в тих його порадах і вказівках, у яких каже своїм синам терпеливо й витривало витримувати труднощі воєнних походів, самим на війні всього допильнувати, ні на кого не покладатися, то знову й тоді, коли згадує про свої походи проти половців та пригоди на ловах. Поруч того він є прикладом доброго, справедливого християнського володаря, що не дозволяє сильнішим кривдити слабших, що велить опікуватися бідними, вдовицями й сиротами, що за святий обов'язок уважає бути гостинним, що в житті кермується засадами християнської релігії. Мимохіть прихо-

дить порівняння його постаті з постаттю Карла Великого, як вона показана у старофранцузькій "Пісні про Роланда".

Печерський Патерик. Твори письменників "нижчої школи" своїм змістом у великій частині належать до відділу пам'яток гагіографічного письменства, якого головною темою є життя й подвиги святих. Такими творами є писання монахів Якова і Нестора, оповідання про життя св. Антонія, перенесення мощей св. Николая. Найвизначнішим пам'ятником цього саме роду літератури на українському ґрунті є Печерський Патерик, що повстав на взір грецьких патериків. Це є збірка оповідань про життя й чуда святих ченців, що жили в Печерському монастирі. Печерський Патерик був найпопулярнішим твором староукраїнського письменства.

В основу Патерика лягли писання Симона, Полікарпа й Слово про перших ченців Печерського монастиря, якого автором вважають Нестора. Симон був володимирсько-суздальським єпископом в 1214—1226 рр. Написав "Посланіє до Полікарпа", в якому нагадує йому, чого прийшов у монастир, і радить позбутися сміливих мрій і честолюбних бажань. Для прикладу, яким повинно бути його життя, подає автор життєписи визначних печерських монахів. Збірку оповідань Симона доповнив монах Печерського монастиря Полікарп новими оповіданнями й надав своєму твору форму Посланія до Акиндина. Згодом повстали нові редакції Патерика, з яких найважливіша "касіянівська" редакція 1465 р., зладжена з доручення крилошанина Касіяна. Сьогодні думають, що форма листів, яку бачимо в Патерику, є тільки літературною формою. Цю форму прийняли Симон і Полікарп від візантійських письменників. Їх метою було прославити Печерський монастир, підкреслити його велике значення, як осередка давньої культури. Для пізнання духового життя в давній Україні Печерський Патерик має першорядну вартість. З нього дізнаємося, хто вступав у монастир, як жили ченці в монастирі, чим вони займалися, які були взаємини між князем та монахами, які були монастирські маєтки, хто ними завідував, які чесноти монашого життя вважалися найкращими й т. і. Друком вийшов Патерик у 1635 р. польською мовою заходами Сильвестра Коссова, в 1661 р. в

церковнослов'янській мові.

На характер оповідань, що ввійшли в склад Печерського Патерика, кинуть світло два приклади:

Маляр Алимпій. Зміст. Молодого Алимпія віддали батьки в науку іконного малярства. Він помагав у роботі грецьким мистцям, що малювали образи в церкві Печерського монастиря за князя Всеволода Ярославича та ігумена Нікона. В часі тієї роботи побачили всі, як ясним блиском засвітився образ Пречистої Богородиці. І не могли дивитися на ясне сяйво й попадали ниць. І ось з уст Пресвятої Богородиці вилетів білий голуб, перелетів до уст Спасителя і там скрився. Потім знову вилетів із уст Спасителя, сідав на образах святих і зник за намісним образом Пречистої. Хотіли його зловити, але ніде не було драбини. Тим часом голуб вилетів знов і заховався в уста Спасителя. І знов світло, ясніше від сонця, освітло всіх. Попадали ниць і поклонилися Господу. З ними був Алимпій, що бачив діло св. Духа.

Після того Алимпія пострижено в ченці. Вмів він прегарно малювати й прикрашувати ікони. Працював із замилюванням, з любови до Бога. Відновлював даром образи до різних церков і не відчував утоми. Днями працював, вночі молився і співав пісні. Одного разу побожний чоловік доручив йому намалювати ікону. Але Алимпій занедужав і не міг працювати. Чоловікові, що питав його про ікону, сказав: "Не приходи до мене й не докучай. Ікона в день празника стане на своєму місці". В навечер'я празника Успення знову прийшов побожний чоловік і докоряв Алимпієві, що образ неготовий. На докори відповів Алимпій: "Чи неможливе це для Бога ікону своєї Матері словом намалювати?.." Після відходу чоловіка ввійшов у кімнату світлий молодець і почав працювати. Алимпій думав, що розгнівався на нього власник ікони і прислав іншого маляра. Але надто швидко працював молодець, надто швидко поступала робота вперед. До трьох годин образ був готовий. Коли настав вечір, не було ні молодця, ні ікони. Тим часом власник ікони цілу ніч провів без сну, у смутку, що не заслужив на ласку. Коли рано ввійшов у церкву, побачив образ на своєму місці. Злякався, побудив рідню й челядь і всі пішли до церкви. Там побачили ікону, що ясніла, як сонце. Потім пішли разом із ігуменом до преподобного Алимпія. Ігумен запитав: "Отче! Хто це намалював ікону?" Той відповів: "Ангел намалював її і ось тепер стоїть і хоче мене забрати"... По тих словах віддав духа Богу.

Григорій Чудотворець. Григорій вийшов раз до Дніпра по воду. Того самого дня прийшов сюди князь Ростислав Всеволодович. Задумав він іти походом проти половців і бажав одержати благословення Печерського монастиря. Коли княжі дружинники побачили старця, стали з нього сміятися. Але старець пророчим духом бачив їх близьку смерть і став їх звивати до каяття, бо "всі ви в воді помре́те враз із вашим князем"... Князь Ростислав розгнівався; велів зв'язати старцеві руки й ноги та кинути його в воду. Старець потонув. Третього дня знайшли його в келії.

Одяг його був мокрий, лице ясніло і сам був неначе живий. Князь Ростислав з усією дружиною потонув у ріці, як це передбачив св. Григорій“.

Паломник ігумена Данила. Подібно, як Печерський Патерик, улюбленим твором давніх українців був "Паломник" ігумена Данила. ("Житъе и хожденъе Данила, Руськия земли игумена"). В часи, коли ширилася на українській землі християнська релігія, поширився також звичай відвідувати місця, в яких жив та проповідував свою науку Христос. Таких людей називали "паломниками", бо привозили з Святої Землі на пам'ятку пальмові галузки. Деякі з них списували свої враження з подорожі в книжках, які названо також "паломниками", або "странниками", чи "хожденіями". Найціннішим пам'ятником цієї галузі творчости є Паломник ігумена Данила, що відбув свою подорож за панування Святополка II. Ігумен Данило походив із чернігівської землі, або був ігуменом в якомусь монастирі на Чернігівщині, бо прирівнює ріку Йордан до ріки Снови, яка пливе в чернігівській землі. "В усім — пише — Йордан подібний до ріки Снови, і щодо ширини, і щодо глибини, та бисто тече, як ріка Снов". У Палестині був понад два роки, з 1106—1108 р. (дехто думає, що в рр. 1112—1113), коли там королем був Бальдуїн. Опис почав Данило від хвилини, як відплив із Царгороду. Його дорога йшла через Ефес, береги Лікії, Кіпр до Яффи. З Яффи прибув до Єрусалиму й мешкав у монастирі св. Сави. Дуже докладно описав Єрусалим та його околиці. Завдяки такому точному описові його твір переложено з науковою метою у ХІХ. в. на мови: грецьку, німецьку й французьку. Описи місцевостей оживив Данило деякими апокрифічними переказами й легендами, як, напр., оповіданням про вогонь, що сходить із неба й запалює світла на Господнім гробі. Дуже цінним є твір Данила завдяки ясній, виразній національній його свідомості та прив'язанню й любові до батьківщини. "Что хощеши, игумене руський?" — питає його король Бальдуїн. Данило відповідає: — "Княже мой! Господине мой! Молю ти ся Бога діля і князей діля руських, повели ми, да бих і аз поставил свое кандило на гробі святім от всея Руськия земля". Те, що Данило ставить світло на Господнім гробі не тільки від себе, за свої гріхи,

и від усієї української землі, приносить честь його імені. І описів краєвидів замітний краєвид знад берегів Йордану:

Про Йорданську ріку. (Уривок у перекладі). Йордан ріка тече швидко, а береги має з того боку Йордану вельми круті, з цього боку плоскі. А вода його мутна й солодка дуже і не можуть напитися до сита ті, що п'ють цю святу воду; а ця вода здорова для тих, що п'ють її; не болить нічого від неї. В усім Йордан схожий на ріку Снов, так само широкий і глибокий, і вельми круто та швидко тече; оболоння має, як і ріка Снов; а завглибшки чотири сажні посередині самої купелі, як я сам переконався і змірив, бо перебрив на другий бік Йордану і багато походив по тім Йорданським березі. Завширшки Йордан є як ріка Снов при усті. А є по тім боці цієї купелі, неначе малий лісок, багато дерев на Йорданському березі превисоких, неначе верби, але це не верби; вище купелі неначе лози — багато її на березі Йордану, але це не наша лоза, а інша. І є тут тростини багато, і багато звірят живе, і свиней диких тут безліч, і багато пардів; є тут і леви по той бік Йордану, в камінних горах тут і родяться.

Інші гори є під тими горами, білі дуже, і ті є близько Йордану. І тут є місце оподалик на два постріли від Йорданської ріки, лицем до сходу, де пророк Ілія був взятий на огняній колісниці на небо. І тут є близько потік Ілії, наповнений водою, а вода холодна й солодка. Тут є і печера св. Йоана Предтечі Христового, коли жив у цій святій печері. А тут близько є ще друга печера, де жив пророк Ілля з учеником своїм Єлисеєм. І все те бачив я своїми грішними очима. І сподобив мене Бог тричі бути на Йордані і в сам празник хрещення води був я на Йордані з усією моєю дружиною, і бачили ми благодать Божу, що сходила на воду Йорданську, і багато народу приходить тоді до води з свічками і всю ніч буває чудовий спів та свічок горить безліч. Опівночі буває хрещення води, бо тоді Дух святий сходить із неба на Йорданські води, і гідні люди добре бачать, як сходить святий Дух, а всі народи того не бачать, тільки всякому чоловікові буває велика радість у серці. Коли ж священники погрузять чесний хрест і промовлять: "во Йордані крещашу ти ся, Господи" — тоді всі люди вскакують в Йордан, хрестяться в ріці, як і Христос опівночі хрестився від Йоана".

5. ЛИЦАРСЬКИЙ ПОБУТ У ПИСЬМЕНСТВІ

Літописи, як літературний пам'ятник. На перший погляд і Паломник ігумена Данила, що подає відомості з обсягу географії, і "Руську Правду", що є збіркою звичаєвого права в давній Україні, і староукраїнські літописи, що подають історичні факти, можна вважати науковими творами, які виходять поза межі літератури в тісному розумінні слова. Але і Паломник ігумена Данила, і староукраїнські літописи поруч своєї наукової вартості мають ще й літературну цін-

ність. Паломник ігумена Данила завдяки вплетеним апокрифічним оповіданням і легендам, староукраїнські літописи — завдяки своєму поетичному забарвленню та останкам народніх пісень і народнім переказам, які ввійшли в їх склад.

Повстання староукраїнських літописів — це дуже складне питання. Хоч над його вивченням довгі роки працювали визначні дослідники, висновки їх праці не скрізь однозгідні. На основі різних літописних заміток, записок, літописних оповідань повставали найперше літописні зводи. Кілька зводів, що їх сполучено разом в одну цілість, творять літописний збірник. Одним із найдавніших літописних зводів є так званий **Несторовий літопис**.

Найдавнішими збірками, в яких зберігся Несторовий літопис, є збірник (кодекс) Лаврентіївський і Іпатський збірник. Лаврентіївський повстав у 1377 р. на півночі. Склав його монах Лаврентій. Пізніший є волинський Іпатський збірник, що повстав в Іпатському монастирі в Костромі з початком XV. століття. В Іпатському збірнику першу складову частину заповнює "Повість времяних літ", у якій історичні події доведені до 1110 р. Неначе продовженням Повісти є Київський літопис, що доводить історичні події до 1201 р. і заповнює другу частину Іпатського збірника. Третю частину збірника становить Галицько-волинський літопис, у якому опис історичних подій закінчується 1292 роком.

В основу **Несторового** літопису ввійшли давніші літописні зводи: Теопемта з 1039 р., Никона Великого з рр. 1069—1073. і Початковий звід з 1112 р. Спираючись на них, Нестор дав новий літописний звід, якого заголовок такий: "Се повѣсти времяныхъ лѣтъ, откоудоу естъ пошла роуская земля, кто въ Киевѣ нача первѣе княжити и откоудоу роуская земля стала естъ". В Несторовім літописі оповідання починається від історії Ноевих синів і розселення народів після зруйнування вавилонської вежі. Йде коротка історія асирійців, вавилонян і греків. Потім дає автор опис звичаїв слов'янських племен. З 862 р. разом з оповіданням про покликання варязьких князів починається історія Київської Держави.

Найважливішою частиною цілого літопису є хрещення України за Володимира Великого.

Питання авторства Повісти — спірне. Одні вчені приписували її Несторові, інші — Сильвестрові, ігуменові Видубицького монастиря. За авторство Нестора говорить дуже виразне свідоцтво автора Києвопечерського Патерика, монаха Полікарпа, який у життєписі Микити Затворника, між монахами, що молитвами проганяли бісів, згадує Нестора, "що написав літопис". Вчені, що захищали противний погляд та відкидали авторство Нестора, спиралися на протиріччя, які дійсно існують між творами, що їх певно написав Нестор (життям Бориса й Гліба, життям Теодосія) і відповідними оповіданнями в літописі. Сьогодні приймаємо, що Нестор був автором одного з літописних зводів, а саме "Повісти времьних літ". Сильвестер був тільки пізнішим її редактором.

Літописні перекази. Різні були джерела, що служили допомогою при зложенні найдавнішого українського літопису. Були між ними твори візантійського письменства: хроніки, палєї, життєписи, були державні документи, договори українських князів із греками, оповідання наочних свідків (напр., воеводи Яна Вишатича), апокрифи. Крім цього дуже важливим джерелом служили народні перекази й останки народніх пісень, що оживлюють літописне оповідання й надають йому поетичне забарвлення.

Ось деякі з них у вільній передачі:

Легенда про св. Андрія. Св. Андрій, брат св. Петра, проповідував християнську віру в Синопі, на берегах Чорного моря. З Синопи прийшов до Корсуня, з Корсуня над Дніпровий Лиман. Захотів піти до Риму, пішов вгору Дніпром і став на київських горах. "Чи бачите — звернувся до учеників — ці гори? На них заясніє Божа ласка, повстане великий город і здвигне Бог багато церков". Потім вийшов на гори, поблагословив їх і поставив хрест. Звідси пішов на північ, між словенів, де є Новгород. Побачив тут людей, як купаються, б'ють віниками і здивувався. Потім пішов до варягів, звідси до Риму і скрізь розповідав, що бачив у словенів, як купаються в дерев'яних лазнях, як б'ють себе віниками й ледви живі вилазять із купелі. — Легенда про св. Андрія дуже цікава. З одного боку бачимо в ній намагання прославити город Київ, як такий, що про нього проголосив уже пророцтво один із Христових апостолів. З другого боку, при всіх поплутаних вістках про мандрівку св. Андрія, вид-

но виразну нехить громадянина південних земель до північних племен, яких звички та поведінку він висміває.

Переказ про заснування Києва. Поляни жили родами. Були серед них три брати: Кий, Щек і Хорив, що мали сестру Либедь. Кий сидів на горі Боричеві, Щек на Щековиці, Хорив на Хоривиці. Вони заложили город і назвали його в честь настаршого брата — Київ. І був коло городу великий ліс і бір і вони полювали на звіря. Інші, що не знають — говориться в переказі далі — кажуть, що Кий був перевізником, бо був там тоді перевіз з одного боку Дніпра на другий. Але якщо б Кий був перевізником, не ходив би до Царгороду. Тільки цей Кий княжив у своїм роді. До якого царя ходив, не знаємо, але те знаємо, що прийняв його цар із великою почесною. Коли вертався Кий до Дунаю, побудував малий город, в якому хотів осісти з своїм родом. Але не дали йому ті, що близько жили. Ще до сьогодні називають мешканці над Дунаєм місце Києвець. Кий прийшов у свій город Київ і тут закінчив життя. І брати його й сестра закінчили тут життя.

Хозарська данина. І знайшли їх (полян) хозари і сказали: "Платить нам данину!" Поляни подумали й дали їм від хати меч. Понесли його хозари до свого князя й своєї старшини і сказали: "Ось найшли ми одну данину. Вони запитали: "Де?" — "В лісі на горах, над рікою Дніпром". — "Що дали?" Вони показали меч. Тоді сказали старці: "Не добра данина, княже. Ми дійшли до зброї, що гостра тільки з одного боку, а в них зброя обосічна; вони будуть брати данину від нас і від наших країн". Це сталося, бо не з власної волі говорили, а з Божого допусту.

Смерть Олега. Запитав раз князь Олег ворожбитів про свою долю. Один віщун ворожив йому, що його улюблений кінь стане причиною його смерті. Коли про це почув князь Олег, віддав коня слугам, а собі наказав подати іншого. По кількох літах вернувся з походу й запитав про свого коня. Слуги сказали, що кінь загинув. Тоді Олег став сміятися зі слів ворожбита. Забавив поглянути, де лежать кістки його коня, поїхав туди й наступив ногою на череп. У тій хвилині вилізла з черепа гадюка і вкусила князя в ногу. Від того Олег помер.

Всі ці перекази, які вплив літописець у своє оповідання поруч із гарними порівняннями та поетичними образами, надають давньому літопису мистецьку вартість. Крім мистецьких цінностей "Повість врем'яних літ" має ще й високу ідейну вартість. В автора помітно гарячу любов до батьківщини, тривогу за добро й щастя української землі. Всі події оцінює літописець із християнсько-релігійного погляду, вважаючи їх чи то наслідком Божої кари (напади ворогів, недуги, смерть), чи Божої ласки. Також на такі знаки, як затемнення сонця, місяця, землетруси, дивиться автор літо-

пису, як на окремі знаки, що Бог посилає людям для застереження.

"Слово о полку Ігореві". Найкращим твором староукраїнського письменства й гордощами всієї української літератури є слава "Пісня про похід Ігоря" ("Слово о пълку Игоревѣ"). Знайшов цей знаменитий твір при кінці ХVІІІ. в. граф Мусін-Пушкін у Спасо-Ярославському монастирі на Московщині і в 1800 році видав друком. Одночасно знято також копію рукопису і передано його цариці Катерині ІІ. На жаль, сам рукопис, що його знайшов Мусін-Пушкін, не зберігся до наших часів. Під час походу Наполеона в Росію в 1812 р. згорів він при пожежі Москви. Це є величезна втрата. Видання з 1800 р. не скрізь поправне; також і копія ледви чи є точна і вірна. Це й є причиною, що деякі місця у "С л о в і" до сьогодні неясні, хоч багато вчених працювало над їх виясненням.

Про автора "С л о в а" нічого певного нам невідомо. Мусів це бути князівський дружинник, сучасник описуваних подій і людина світська. Що не був священиком, можна бачити з того, що багато згадок присвятив деяким поганським богам та давній поганській вірі. Одне є певне: це був геніальний поет, чоловік ширшого світогляду, гарячий патріот, якому присвічувала висока ідея: щастя та добро української землі.

"С л о в о п р о п о х і д" повстало в 1187 р. В цьому році помер князь Ярослав Осьмомисл, до якого звертається автор, як до живого, з покликом, щоб стріляв хана Кончака, "за рани Ігоря, за українську землю". Крім цього згадується в поемі про рани молодого князя Глібовича, що також помер у 1187 р. Виходить, що коли похід відбувся в 1185 р. коли в "С л о в і" описується втечу Ігоря, що тільки після річного перебування в неволі вернувся на Україну, коли згадується Ярослава Осьмомисла й Володимира Глібовича, як живих, "С л о в о" повстало в 1187 р.

За київським літописом цей похід представляється ось як:

В 1185 році вибрався Ігор, князь Новгороду сіверського, походом проти половців. Разом з Ігорем вирушили: його

брат, курський та трубчевський князь Всеволод, син Ігоря, путивельський князь Володимир і небіж Ігоря, рильський князь Святослав. Чернігівський князь дав Ігореві в допомогу відділ наємних ковуїв під проводом боярина Ольстина Олексича. В дорозі побачили війська сонячне затемнення. Дружина злякалася. Дехто не радив князеві йти далі, але князь Ігор не послухав. Перейшли ріку Донець. У першій зустрічі з половцями над рікою Сюурлієм, у п'ятницю, українці розбили половців і набрали полонених. Тішилися і хвалялися тим, що так далеко зайшли в половецькі степи. Але на другий день удосвіта стали половці наступати з усіх боків, "як ліс". Розпочався новий бій. Князя Ігоря ранили в ліву руку. Завзята боротьба тривала цілий день і цілу ніч. В неділю рано ковуї не вдержали поля й почали тікати. Князь Ігор намагався їх завернути і скинув шолом, щоб його пізнали. Але втримати їх було неможливо. Бій закінчився розгромом українських військ. Всі князі дісталися в полон. З усього війська тільки 15 людей вернулося до своїх домів. Настали тяжкі часи. Половці вдерлися на Україну. Тим часом Ігор жив у неволі. Поводилися з ним по-людському, бо шанували його за відвагу. Дозволили йому мати при собі священика та їздити на лови з соколом. Один половчанин, Лавор, підмовляв князя до втечі. Ігор спочатку не згоджувався, але вкінці відважився, перебрів річку Тор і сів на коня. По одинадцятьох днях був уже над Дінцем, звідки подався до Новгороду.

Зміст "Слова". Автор розпочинає свій твір поетичним заспівом. Порівнює свою творчість з творчістю давнього співака Бояна. Каже, що буде говорити про те, що було, а не по видумкам Бояна. В Бояна була буйна уява. Коли хотів було співати комусь пісню, носився думкою по дереві, сірим вовком по землі, сизим орлом попід хмари. А коли згадував про незгоди давніх князів, то пускав десять соколів на лебедине стадо. Як тільки сокіл долітав до лебеді, вона співала пісню старому Ярославу, то Романові Красному, то Мстиславові, що переміг хана Редедю перед полками касогів. Але то не десять соколів пускав Боян на лебедине стадо, тільки своїми віщими пальцями торкався струн, а

струни самі голосили славу князям. Згадка про Бояна дуже цікава, як доказ, що вже давніше перед автором "Слова", були в нас співаки з буйною уявою, що вміли складати й співати пісні, як норманські скальди, в супроводі якогось інструменту.

Далі описує автор похід і зловіщі знаки, якими природа застерігала Ігоря. Ігор глянув на сонце й побачив, що воно темрявою вкрило його військо. Але Ігор не злякався того:

Лучше згинемо всі у поході,
Лучше зложимо голову в полі,
Ніж будемо каратись в неволі.
Відпнемо ж ми коні з припону

И помчимся до синього Дону,
Щоб шоломом води там зачерти,
Або коп'є зломити й умерти.

(Переспів Богдана Лепкого).

У дальшому поході зустрівся з військами брата Буй-Тура Всеволода, який став хвалити своїх курян: "Мої куряни — казав князь Всеволод — сміливі лицарі: під трубами по-вити, під шоломами виколисані, кінцем спису вигодовані; всі шляхи їм відомі, яруги їм знані, луки в них натягнені, сагайдаки відчинені; скачуть як сірі вовки в полі, щоб собі добути чести, а князеві слави". Тим часом природа віщує нещастя. Сонце вкрилося темрявою, ніч застогнала грозою й пробудила птахів. Настав свист звірів. Див, темний дух нещастя, почав кричати на верхів'ях дерев, щоб переслати вістку половецьким землям: Волзі, Поморю (побережжя Чорного моря), Посуллю, Сурожеві (береги Азовського моря), Корсуневі й Тмуторокані, що йде українське військо. Вовки вили по яругах, орли клекотом скликали звірів на кістки, лисиці брехали на червоні щити. Замовкло щебетання солов'їв, пробудився гамір галок.

Йде опис першого бою й перемоги українського війська.

У п'ятницю рано українці розбили половців. Розсипалися стрілами по полю і забрали половецький табір із усім добром: золотом, шовками, оксамитами й половецькими дівчатами. Всякими дорогими тканинами, опанчами й кожурами стали мости мостити по болотах і по трясовинні.

Але другого дня раннім ранком криваві зорі заповідали світанок. З моря стали надходити чорні хмари й намагалися

закрити чотири сонця. (Хмари — половці; чотири сонця — князі). Вітри, Стрибогові внуки, почали стрілами віяти на українську дружину. Гуділа земля, каламутно текли ріки, курява покрила поля. Половці йшли від Дону, і від моря, і з усіх сторін. Бісові діти криком поля перегородили, а українці перегородили червоними щитами.

На тлі того загального образу битви виступає хоробра постать князя **Буй-Тура Всеволода**:

"Всеволоде, який туре!
Перший ти в борні завзятий,
Мечеш стрілами, мов буря,

І гримиш мечем булатним
По шоломах! Де поскочиш
Хижим туром і шоломом
Золотим замерехкочеш,
Там умить лягають долом
Стяті голови ворожі;
І шоломи їх від обрив,
Ти мечами поторощив,
Всеволоде!

Шо криваві значать рани?
Хто зумів забути, браття,
І життя своє, і шану,
І Чернігів свій багатий,
І престол золотоясний,
Де вичікує кохана
Глібівна його прекрасна
Із коханням-милуванням!

Бо хоробрим

(Переспів Святослава Гординського).

Цим місцем автор закінчує опис бою й лине турботною думкою в давні часи. Шукає причини того нещастя, яке ось-ось має впасти на українську землю. Бачить цю причину в розладі на українській землі, у княжих коромолах, сварках і міжусобицях, у час яких підупала сила й слава української землі. Таким князем, що спричинив бучі й колотнечі, був **Олег Гориславич** (дід Ігоря). За нього "засівалися й росли незгоди та сварки, гинуло життя Дажбожого внука".

"Мало де погейкували
Ратаї тоді у полі.
Зате часто грали круки,

Трупом ділячися живо,
А галки свій говір знали
В перелеті на поживу".

(Переспів Василя Щурата).

Тільки після цього автор приступає до жажливої хвилини погрому.

"Гей від ранку до вечора, з вечора до ранку
Летять стріли гартовані, летять безвстанку.
Гримлять шаблі об шоломи у танку вогневім,
Тріщать в полі незнаному копії сталеві.

Б'ють шаблями об шоломи сили

молодецькі

В чужім полі, на роздолі — в землі половецькій.

Чорна земля поборена,
Копитами поорана,
Кістями була посіяна,
А кровію поливана —
Зійшла в українській землі туга...
Що шумить-дзвенить в туманах
Ще до зір далеко, рано?
Ігор кличе — накликає,
Ігор військо завертає,
Бо настала зла пригода —
Жалко брата Всеволода...
Бились день один і другий,

А на третій стязі впали
І брати розстались в тузі
Тут, над берегом Каяли.
Вже вина не стало й крові,
Русичі свій пир скінчили,
Сватів своїх напоїли
І за рідний край в любові
Буйні голови зложили...
Ничить трава жалощами,
А дерево з туги до землі
схилилось...

(Переспів Миколи Матієва-Мельника).

Після погрому невесела настала година. Колишню силу української землі прикрила пустеля. Між синами Дажбожого внука повсталала Обида. Вона сплеснула лебединими крилами на берегах синього моря і дівчиною прилинула на Троянову землю. Проминули давні походи проти поганців. Князі завели між собою колотнечу. "І це моє і то моє" — стали казати. З цього користувалися половці і з усіх боків набігали на українську землю. Заплакали українські жінки: "Вже нам наших милих лад ні мислю мислити, ні думкою думати, ні очима оглядати, а золотом і сріблом уже нам не подзвонювати". Широко розлилося горе, великий сум плив українською землею. Не так було ще недавно, коли великий київський князь, Святослав, що був пострахом для половців, далеким походом пішов у половецькі землі, зрівняв гори й яруги, скаламутив ріки й озера, а самого половецького хана, Коб'яка, вихром, вирвав з його полків і забрав у полон. Тоді всі чужинці прославляли Святослава. Тепер вони дорікають Ігореві, що на дно половецької ріки, Каяли, насипав українського золота і сам із сідла золотого пересів у невільницьке.

Другу частину "Слова" починає: Сон князя Святослава. Тривожний сон приснився князеві Святославу. Снилось йому, що він лежав на горах на тисовому ліжку, що його вкривали чорним покривалом, що черпали йому сине вино, змішане з отрутою. На груди сипали йому з порожніх

сагайдаків жемчуг, а цей жемчуг складався з невірних кочовиків. У його золотoverхім теремі не стало сволюка і всю ніч крякало вороння.

Бояри з'ясували Святославові сон так, що це два соколи злетіли з батьківського престолу пошукати города Тмуторокані. Але соколам підтято крила та самих їх закуто в залізні пута. Разом із двома сонцями померкли й два молоді місяці. Тоді князь Святослав промовив "золоте слово". Дорікав князям Ігореві і Всеволоду, що нерозважно, на власну руку, не повідомивши інших князів, пішли походом. Не здобули собі вони слави, тільки сором нанесли його сивині. Святослав рад би сам попробувати ще сили у новому поході, але князівське лихо йому на перешкоді... Автор звертається після того до поодиноких князів: Всеволода, що князував у Володимирі над Клязмою, до Рюрика й Давида, до Ярослава Осьмомисла з закликом, щоб вони вступили в свої золоті стремена за рани Ігоря, за кривду свого часу, за українську землю.

"О князю Ярославе Осьмомисле!
Ти на столі золотокутім сів
У Галичі, і сталь своїх полків
Угорські гори підпирати вислав.
Ти заступаеш королеві путь,
Замкнув ворота синього Дунаю,
Крізь хмари гаті кинувши, і в краю
Усім, аж по Дунай, ти чиниш суд.
Від грізьб твоїх тремтять краї неznані,
Ворота київські нераз ти відмикав,
Стріляеш ген, за землями в султанів —
Стріляй же і в кощя Кончака
За землю руську й Ігореві рани.

Переспів С. Гординського¹.

Після заклику до інших князів згадує автор Всеслава полоцького, що міг перекидатися вовкулакою. Аж ось на

¹ В оригіналі: Галичкы Осмомыслѣ Ярославе! Высоко сѣдеш на своемъ златокованнѣмъ столѣ, подперѣ горы угорскыи своими желѣзными плѣки, заступивѣ королеви путь, затворивѣ Дунаю ворота, меча бремены чрезъ облакы, суды ряда до Дуная. Грозы твоя по землямъ текутъ: отворяеши Киеву врата; стрѣляеши съ огня злата стола салтаны за землями. Стрѣляй, господине, Кончака, поганого кощя, за землю Рускую, за раны Игоревы, буюго Святославича“.

стінах міста Путивля розлягається голос великої жіночої туги. Це княгиня Ярославна, донька Ярослава Осмомисла, дружина Ігоря плаче за мужем: "Полечу — каже — зозулею по Дунаю, омочу бобровий рукав у Каялі, обітру криваві рани на хоробрім тілі мого лада". Звертається з проханням до вітру: "Чому, господине, так нагально вієш, пощо кидаєш ханові стріли на військо мого мужа? Мало тобі простору віяти попід небосхилом, колихати кораблі на синьому морі. Чому мої радощі розвіяв ти по шовковій тирсі?" Потім звертається до Дніпра Славутича, що пробив собі дорогу крізь кам'яні гори в половецьку землю, що носив на своїх хвилях Святославові човни. "Принеси — молить — мого мужа до мене, щоб я не слала сліз на море рано". Вкінці шле благання до сонця, що для всіх миле є й ласкаве. Йй тільки одній приносить горе, бо спекою томить українське військо, замикає лицарям жарою сагайдаки, згинає луки. Плач Ярославни, яким автор розпочинає третю частину своєї поеми, є неначе спонукою до втечі Ігоря. Розказуючи про цю втечу, автор відразу вдаряє у безжурний, бадьорий тон. Вдарило море опівночі. Понеслися важкі хмари. Це неначе сам Бог указував Ігореві шлях у рідну землю. Погасли вечірні зорі. Овлур свиснув за рікою, даючи знак. Ігор пустився тікати. Продирався горностаєм в очереті, білим гоголем плив крізь воду, босим вовком біг по степу, соколом зносився під хмари, б'ючи гуси й лебеді на сніданок, обід і вечерю. Разом із ним тікав Овлур. Природа помагала князеві у втечі. У розмові з рікою Дінцем Ігор дякує йому за те, що стелив йому зелені трави на берегах, стеріг дикими птицями на водах, одягав теплими мряками. Не такою була ріка Стугна, що забрала тіло молодого князя Ростислава. Нарешті прибув Ігор на Україну, де настала велика радість.

Значення поеми. "Слово про похід Ігоря" є лицарською поемою, яка нагадує своїм характером старофранцузьку пісню про Ролянда. Подібно як у давній французькій лицарській поемі виступають у "Слові" постаті сміливих лицарів, що вміють постояти за честь і славу своєї держави. Таким лицарем є князь Ігор, що не лякається ніяких злові-

щих знаків і сміло прямує дорогою, на яку раз ступив. Сила волі, відвага, бажання слави — це головні риси його лицарської вдачі. Лицарем є також Буй-Тур Всеволод, гордий на свою військову дружину, смілий і відважний, як тур українських степів.

Провідною думкою цілого твору є честь і слава української держави. Ця основна ідея підказує авторові докоряти таким лицарям, як Ігор і Всеволод, за те, що у надмірній жадобі власної слави вирушили в похід, не продумавши як слід, чи такий відокремлений похід є корисний для цілої держави. Ця сама ідея схиляє його звертатися з гарячим закликом до князів, щоб покинули особисті свари, власні амбіції та щоб з'єдинили свої сили для добра й слави української землі в боротьбі проти спільного ворога — половців.

З найбільшою силою і виразністю виступає ця провідна ідея в "Золотому слові" князя Святослава.

Поруч високих ідейних цінностей має також "Слово" велику мистецьку вартість. Мистецька ціна поеми виявляється передусім в її композиції. Автор не думає давати опису самого походу, — а хоче розбудити емоції, почуття жалю з приводу нещастя Ігоря та вияснити політичну ситуацію. З цією метою подає ряд змінливих ліричних картин і замість історичного оповідання творить палку ліро-епічну поему, даючи оцінку не тільки сучасних подій, але й минулих. Про високу мистецьку вартість поеми говорять живі описи походу, боротьби, сміливі патріотичні заклики до князів, жива участь сил природи (природа застерігає Ігоря знаками, сумує й тужить після поразки, допомагає в утечі, радіє з повороту Ігоря), поетичні останки давнього поганського світогляду. Автор стоїть під сильним впливом народньої поезії. З народньої поезії бере епітети: сине море, сизий орел, чисте поле, чорний ворон, зелена трава, сірий вовк; тавтологічні вислови: "труби трублять", "ні мислю змислити, ні думкою здумати", порівняння і символи: битва — молочення збіжжя, в іншому сівба, то знову кривавий бенкет, половецькі війська — чорні хмари, князі — сонця і т. ін.

В українській живій мові переспівували "Слово" Михай-

ло Максимович, Тарас Шевченко, Юрій Федькович, Степан Руданський, Панас Мирний, Василь Щурат, Богдан Лепкий, Святослав Гординський, Микола Матіїв-Мельник, М. Рильський.

Н а с л і д у в а н н я " С л о в а ". Були люди, які не хотіли просто вірити, що поема такої міри й такого характеру могла повстати в XII. в., мали сумнів, чи вона автентична; думали, що це фальсифікат. Сьогодні нема вже сумніву, що цей твір повстав у XII. ст. Існують пам'ятники, деякі недавно відкриті, на яких дуже помітний вплив "Слова про похід". Помітний він у Слові про Мамаєве бойовище", в якому маємо опис перемоги князя Дмитра Донського, над ханом Мамаєм у битві на Куликовім полі в 1380 р. Іншою, окремою редакцією цього твору є "Задонщина". Відгомін "Слова" можна знайти також у "Слові о побігбелі руської землі", де описується сумне становище української держави перед другим татарським нападом. Залишила також "Пісня про Ігорів похід" вплив на апокрифічне "Слово про Лазарове воскресіння". Розказується в ньому, як праотці, що були в пеклі, на вістку про воскресіння Лазаря, благали його, щоб просив Христа їх визволити. Потім оповідається, як Христос зійшов до пекла й визволив праведників.

Слово Данила Заточника. Відгомін давнього князівського й дружинного побуту знаходимо також подекуди в "Слові Данила Заточника". Твір Данила Заточника має окремий характер. Це є прохання дружинника, якого князь мав прогнати із свого двору за якусь провину, про помилування. Ця форма прохання примушувала довший час вірити, що справді був якийсь Данило, якого князь заслав над озеро Лаче в Олонецькій губернії, де Данилові гірке було життя. Пізніше довели, що автор мав на меті дати збірку різних думок, афоризмів на різні питання й цій збірці надав форму прохання ("моленія") до князя: в одній редакції до Ярослава Володимировича (1182—1199 р.) в другій редакції до переяславського князя Ярослава Всеволодовича (1123—1136 р.). Цю форму знайшов автор у грецьких письменників. Слово Заточника дуже нагадує "Пчели". В ньому по-

руч із уривками з св. Письма є також народні приказки. Автор дає низку думок про багатих і бідних, про мудрість і нерозум, про добрих і злих князівських дорадників, про добру й лиху жінку.

"Як олово гине — каже автор, — яке часто розливають, так гине чоловік, на якого часто спадають нещастя". Як багатий заговорить, усі замовкнуть, а слова його піднесуть попід небеса. Заговорить убогий, усі крикнуть на нього і замкнуть йому уста. Чия одежа багата, того річ чесна". "Кожен хитрить та мудрує в чужій біді, тільки в своїй нічого не придумає". "Коли хто заопікується людиною в журбі, неначе холодною водою напоїть її в гарячу днину". "Посилаєш мудрого, мало йому кажи, посилаєш нерозумного, сам не лінуйся йти за ним". "Краще чути суперечку розумних, як науку нерозумних". "Як у дірявий міх воду лити, так нерозумного вчити". "Ліпше в дірявім човні на воді їздити, як лихій жінці повірити тайну".

Завдяки довгій низці ось таких думок — Слово Заточника подобалося. Пізніше якийсь із переписувачів додав при кінці твору оповідання про те, як Данило запечатав своє прохання у віск і кинув його в озеро. Риба проковтнула письмо. Коли рибалка зловив рибу, знайшов прохання Заточника й заніс князеві. Князь дізнався таким способом про тяжке життя дружинника та повернув йому волю. Це оповідання нагадує живо відомий переказ про перстень Полікрата.

6. НА ПЕРЕЛОМІ

Перша руїна. Українське письменство досягло в домонгольській добі високого ступеня розвитку. Від часу введення християнської віри й перших зав'язків письменности до перших татарських набігів появилися твори, в яких деякі письменники виявили не тільки серйозну творчу працю, але й силу великого поетичного таланту ("Слово про похід"). На жаль, прийшли події, що потрясли життя народу й затримали гарний, сміливий хід української творчої праці. В 1169 році суздальський князь Андрій Боголюбський завдав важкий удар Києву. "Два дні — говорить літописець — гра-

били його війська город. Палили будинки, вбивали мужчин і дітей; жінок та дівчат забирали з собою. Обдирали церкви та монастирі, тягли із собою книжки, ікони, ризи, дзвони. Настали в Києві туга та смуток". Діло Андрія Боголюбського завершив у 1240 р. татарський хан Б а т і й. Коли Батій з великою силою орди став п і д К и є в о м, "не можна було нічого почути в місті від скрипу татарських возів, реву верблюдів, іржання кінських стад". Батій зайняв і збурих Київ. Після страшного татарського нападу Україна стала пустелею. Люди поховалися по лісах, степи поросли бур'яном та тирсою. Разом з руїною церков та монастирів затратилося багато рукописів, пропали раз назавжди цінні літературні пам'ятки.

Татарщина залишила тривкий слід в українських народніх піснях. Велике народне горе знайшло тут сильний вислів у яскравих поетичних образах. В одній пісні співається:

Ой, Романе, Романочку,	Скажу тобі правду щиру:
Що то в полі за димове?	Тото в полі — не димове
Чи то вірли крильми б'ються,	Ні то вірли крильми б'ються,
Чи вівчарі з турми гонять?	Ні вівчарі з турми гонять,
Ой сестричко, Оленочко,	Лиш то турки і татари...

Або в іншій:

"Зажурилась Україна, що ніде прожити:
Гей, вигоптала орда кіньми маленькі діти,
Ой, маленьких вигоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала"...

Ще в іншій співається:

"Коли турки воювали,	Візник бичом розтріпує.
Білу челядь забирали:	Що ю взяли попри возі,
І в нашої попадоньки	Попри возі, на мотузі,
Взяли вони три дівоньки.	То та кричить: Ой Боже мій, ніжки мої!
Одну взяли попри коні,	Ніжки мої біленькі!
Попри коні, на ремені,	Не мати вас умиває,
Другу взяли попри возі,	Пісок пальці роз'їдає,
Попри возі, на мотузі,	Кровця пучки заливає!"
Третю взяли в чорні мажі...	Що ю взяли в чорні мажі,
Що ю взяли попри коні,	То та плаче, то та кричить:
Попри коні, на ремені,	Ой Боже ж мій, очка мої,
То та плаче: Ой, Боже мій!	Очка мої чорненькі!
Косо моя жовтенькая!	Тільки орсак проходили,
Не мати тя розчісує,	А білий світ не виділи".

Галицько-волинський літопис. Після повалення могутости Києва занепало політичне значення Київської Держави. Її місце зайняла тепер на заході України Галицько-Волинська Держава. Вона перейняла по Київській Державі її духову спадщину, її збережений духовий доробок, здобутки її культури. Літературне життя, припинене в Києві, знайшло змогу дальшого розвитку в західніх областях українських земель, де виникає дуже цінний, високою поезією навіяний, історичний пам'ятник: "Г а л и ц ь к о - в о л и н с ь к и й л і т о п и с". Заповнює він третю частину Іпатського збірника. Автор Галицько-волинського літопису оповідає про історичні події на Україні від 1205 р. до 1292 р., зокрема про володіння Данила й Василька і про татарське лихоліття. Літописець оповідає так гарно й поетично, виявляє таку глибоку любов до рідного краю, що його твір читається, як якусь прекрасну повість. „Другого такого літопису — каже Богдан Лепкий — ніде не знайдемо, як не знайдемо такого степу, як наш, ні такої ріки, як Дніпро“.

Казка про євшан-зілля. Якою високою поезією поблискує Галицько-волинський літопис, доказом того є хоч би прекрасна казка про степове євшан-зілля.

Так умер — оповідається в казці — великий князь Роман (мова про Романа Мстиславича, що загинув 1205 р.), вічної пам'яті самодержець всієї України, що перемиг усі поганські народи мудрістю розуму, поступаючи згідно з Божими заповідями. Нападав бо він на невірних, як лев, сердитий був, як рись, і нищив їх, як крокодил, і переходив їх землю, як орел, хоробрий був, як тур. Він наслідував свого діда Мономаха, що знищив невірних ізмаїльтян, названих половцями, вигнав Отрока (половецького хана) до обезів за залізні ворота (на Кавказ), а Сирчан, що залишився над Доном, ожив від риби. Тоді Володимир Мономах пив золотим шоломом Дін, зайняв усю їх землю і відігнав поганих агарян. А по смерті Володимира лишився у Сирчана один співець Ор. І послав його до обезів зі словами: "Володимир помер, вернися, брате, та йди в свою землю; говори йому мої слова, співай половецьких пісень. Як не послухає тебе, дай йому понюхати зілля, назване євшан". А коли той не схотів

вертатися, ні слухати його, дав йому зілля. І понюхавши його, заплакав і сказав: "Та краще в своїй землі лягти кістьми, ніж на чужій бути славним". І прийшов у свою землю, а від нього родився Кончак... Змінив зміст цієї казки Микола Вороний у своєму переспіві п. н. "Євшан-зілля" так, що замість двох братів увів половецького хана та його малого си-на.

Історичні події й описи, що лягли в основу всіх трьох літописів, дали теми до повістей: Ю. Опільського "Іду на вас"; Осипа Назарука "Ярослав Осьмомисл"; Володимира Бирчака "Володар Ростиславич"; І. Франка "Захар Беркут"; Катрі Гриневичевої "Шестикрилець".

Митрополит Кирило, єпископ Серапіон. Згодом, як проминули перші потрясіння, також у Києві відживає літературна праця. Появляються твори церковно-релігійного характеру, в яких відбився тривожний, понурий настрій тих часів. Поодинокі письменники намагаються в'яяснити, що нещастя, яке спало на Україну, є Божою карою за гріхи, за двоєвір'я, за поганські пісні, вірування, ігри. У "Слові нікогого христіюбця і ревнителя Христової віри" читаємо гострі докори, що люди вірять у поганських богів, "коровай їм ламають і кури їм ріжуть, вогню моляться, називаючи його Сварожичем". На недостаці в житті духовенства, занепад побожності вказував Митрополит Кирило. Бажаючи запобігти лихові, доставив із Болгарії Номоканон, або Кормчу книгу, де були постанови, що відносилися не тільки до церковного життя, але й домашнього та родинного. Для духовенства видав митр. Кирило окреме П р а в и л о, в якому домагався совісного виконання обов'язків і строгого життя.

Другим письменником, що думав над тим, як допомогти людям в горю, як піднести духа серед народу, був ігумен Печерського монастиря в Києві, пізніше володимирський єпископ Серапіон (єпископом став 1274 р.). У його проповідях помітно живий відгомін жахливих подій із часів татарських нападів. "Слав Божий гнів на нас" — пише Серапіон в одній із своїх проповідей. "Зруйновані Божі церкви, зневажені священні посуду, потоптані святощі; святителі

дісталися в поживу мечеві; тіла преподобних монахів кинено на жир птицям. Кров наших батьків і наших братів, як вода, напоїла землю. Щезла сила наших князів і воеводів; наші хоробрі, пройняті жахом, утекли; багато наших братів і дітей повели в полон, наші села запустили й поросли бур'яном. Наша величність спокірніла, краса загинула; наше багатство дісталось їм у користь. Наш труд одержали в спадщину невірні, наша земля стала добром чужинців і самі ми попали в неславу у всіх тих, що живуть у сусідстві нашої землі, посміховищем для наших ворогів, бо ми самі звели на себе, як дощ із неба, Божий гнів“... Серапіон доводить, що ці великі, страшні страждання — це Божа кара. "За наші гріхи — пише він — навів на нас Бог народ лютий, народ, що не пощадив ні молоді краси, ні немочі старців, ні молодости дітей". Щирий, сердечний, теплий тон, живе спочування для людського горя, для народнього нещастя — надають проповідям Серапіона особливої ціни.

Змагання до релігійної унії. Щоб рятувати українські землі перед руїною з боку татарської орди, задумав уже князь Д а н и л о прийняти унію з Римом. За допомогу західньо-європейських держав у боротьбі з татарами, яку мав zorganizувати римський папа, Данило пообіцяв провести об'єднання української церкви з римською. Одержав, що правда, королівську корону (коронувався в Дорогичині, 1253 р.), але допомоги не діждався, тому й кинув думку про унію. Цю думку підхопив митрополит Г р и г о р і й Ц а м в л а к, що був із роду болгарин. За нього та за його попередника, митрополита Кипріяна, скріпилися південно-слов'янські впливи на Україні. В XIII. і XIV. в.в. розвинувся в Сербії й Болгарії живіший літературний рух. У Сербії припадає це оживлення на часи панування Степана Душана, в Болгарії на часи патріярха Евтимія. Ці сербські й болгарські впливи йшли головним чином через чернечу республіку на Атосі, де була багата грецька й слов'янська книгозбірня. Очевидно обидва названі митрополити, що були болгарами, подбали про закріплення тих впливів. Один із них, а саме Григорій Цамвлак, їздив на собор у Констанції та бажав привести до об'єднання українську церкву з Римом. Нову уній-

ну спробу зустрічаємо в змаганнях митрополита Ізидора, що 1439 р. був у ферарсько-флорентійському соборі. Цікаве, що хоч нехить до латинників серед українців була давно, як засвідчують це деякі перекладні й оригінальні пам'ятники, та хоч цю нехить підсилювали грецькі впливи, думка про релігійну унію на Україні дуже часто виринала.

В 1476 р. київський митрополит Мисаїл написав посланіє до папи Сикста IV. з проханням прийняти українців під опіку. Автор просить папу, щоб не вірив тим, що кидають наклепи на українців, запевняє його про свою прихильність до папського престолу та просить об'єднати українську церкву з римською. Своє посланіє пише вибагливим стилем, прикрашуючи його різними вишуканими зворотами. Видав цей твір пізніше Іпатій Потій на доказ, що вже перед ним були уніїні змагання на Україні.

Литовсько-руські літописи. Литовські князі розпочали в XIV. в. боротьбу з татарами. Відбирали у їх одну за другою українські землі й прилучали до своєї держави. Так за Ольгерда (1341—77.) й Любарта (пом. 1384) велика частина українських земель увійшла в склад Литви. Литовські князі "старини не рухали, новини не вводили". Приймали вони віру українців, їхню канцелярійну мову, письмо, судили за місцевими звичаями. І склалося так, що Литва запанувала над Україною політично, Україна над Литвою культурно. Українська мова стала мовою князівського двору, уряду та мовою вищих, освічених людей. З цієї доби литовсько-української спільноти дійшли такі пам'ятки, як Судебник Казимира, Литовський Статут і Литовсько-руські літописи.

Є три окремі групи Литовсько-руських літописів. Збірники першої подають історію литовського народу від другої половини XIV. в. до половини XV. в. В оповіданнях про взаємини між Витовтом і Ягайлом літописець боронить становище Витовта і складає похвалу князеві Витовтові. Друга група литовсько-руських літописів подає оповідання про найдавніші часи Литви казкового характеру аж до часів Гедиміна. Потім іде оповідання про новіші часи, що закінчується короткою хронікою за 1575 р. Третю групу тво-

рить кодекс президента суду А. Биховця. Тут літописне оповідання багато живіше, має місцями повістевий виклад.

Ідейні та мистецькі цінності староукраїнського письменства. Твори українських письменників із першої доби розвитку української літератури виявляють високу ідейну та мистецьку цінність. Коли йде мова про ідейні обрії найдавніших українських письменників, зокрема про їх етичні та моральні погляди, які висловлюють у своїх творах, то вони в основному збігаються з християнською ідеологією. У великій частині творів з усією силою підкреслена думка про потребу переваги духового світу людини над її матеріальним світом (життєписи, повчання). В інших пам'ятниках, у яких письменники не закликають до якогось окремого аскетичного життя та не обмежуються виключно вузькими закликами до самовідречення й самоумертвлювання, — в ясному світлі виступає одна з основних ідей християнізму — ідея активної любови ближнього (Володимир Мономах, ігумен Данило). Поруч із поширенням і закріпленням християнських чеснот, поруч із голосною проповіддю активної любови ближнього — золоту ниткою в'ється у поодиноких пам'ятниках староукраїнського письменства ідея любови до рідного краю, рідного народу, ідея посвяти особистих користей та особистих цілей для добра батьківщини, для української державности ("Слово" Іларіона, Паломник ігумена Данила, "Слово о полку"). Правда, в деяких творах аскетичного характеру звеличання таких чеснот, як покора, самовідречення доходить до надмірного насичення й це недоцінювання, а то й понижування людської гідності може робити прикре враження. Але це прикре враження затушовують і усувають приклади високого лицарства та великого героїзму, які знаходимо в "Поученні Володимира Мономаха" (хоробрість на війні, на ловах), літописах (походи Святослава, боротьба Мстислава з Редедєю, героїзм хлопчини, що пробивається крізь табір печенігів, боротьба отрока з печеніжином) та в "Слові о полку" (хоробрість Ігоря, Буй-Тур Всеволод). Також із мистецького погляду стоять твори староукраїнського письменства на високому рівні. Різно-

родність літературних форм, багатство стилістичних засобів, буйна творча уява, образність вислову — все це прикмети, що свідчать про літературний хист та про високу духову культуру письменників. Прийшла широка хвиля татарщини. Пригасло та вкрилося попелом полум'я поетичного надхнення. Пригасло, але не загасло. Повіяв бурхливий козацький вітер із Великого Лугу і продув попелище. Прилинув новий подув із заходу, розбудив у пригаслій пожарині наново іскри, що зайнялися широким полум'ям відродження.

С Е Р Е Д Н Я   Д О Б А

7. ПОДУВ ІЗ ЗАХОДУ

Зв'язки із західною Європою. Вже в першій добі розвитку української літератури поруч із візантійськими приходили на Україну також західньо-європейські літературні та культурні впливи. Але перемога була ввесь час на боці візантійських впливів. Коли мова йде про зв'язок України з західною Європою, то він не обмежувався родинно-династичними взаєминами, але захопив також торговельні, релігійні та політичні справи. Таке повніше зближення з західною Європою бачимо за часів короля Данила, за митрополита Григорія Цамвлака та за митрополита Ізидора, що після повороту з ферарсько-флорентійського собору проголосив навіть акт об'єднання з Римом. Коли московський князь засудив його на смерть, митрополит Ізидор виїхав до Царгороду, потім до Риму. Зв'язки із західною Європою скріпились у XV. і XVI. в.в. й тоді широкою течією поплили на Україну західньо-європейські культурні впливи, що довели до зміни характеру української літератури.

Зміна характеру української літератури проявляється головним чином у мові. Церковнослов'янська мова, що була досі літературною мовою, зближається помітно до живої, народньої мови, приймаючи не тільки звукові прикмети цієї мови, але і поодинокі слова й вислови. Крім того позначився в тогочасній літературній мові вплив білоруської мови, польської й латинської. Цю мову, що в ній розвивалася українська література від початку XVI. до кінця XVII. віку, називають книжною, або слов'яно-українською мовою. Причиною скріплення західноєвропейських впливів, які довели до зміни літературної мови на Україні, були важливі історичні події. В 1389 р. після бою на Косовім полі Сербія під-

пала під владу турків. У 1393 р. втратила політичну незалежність Болгарія; в 1453 р. турки зайняли Царгород. Усе це причинилося до ослаблення взаємин України з Візантією, Сербією та Болгарією і тим самим зменшило культурні впливи, що досі йшли з тих країн. Поруч подій, що відірвали Україну від візантійських впливів, інші історичні події зблизили Україну з західною Європою. Такими подіями були: об'єднання галицької України з Польщею за Казимира Великого в 1340 році та об'єднання литовсько-українських земель із Польщею за Ягайла в 1386 р. Остаточо об'єднання всіх українських земель із Польщею в одну державу завершила Люблинська унія в 1569 р. Всі ці події відкрили Україні вікно на захід, звідки прилинув новий подув.

Гуманізм. — Реформація. Об'єднання України з Польщею та її зближення з західною Європою привели українців до знайомства з течіями, що нуртували тоді в західній Європі, а саме: з гуманізмом і реформацією. Гуманізм — це був напрямок у науці, що орієнтувався на давню класичну старогрецьку й староримську культуру й повстав в наслідок ближчого знайомства з пам'ятками цієї культури. В мистецтві поворот до античної культури привів також до відродження в добу ренесансу. На італійській землі було багато скарбів античної культури. Давніше їх недоцінювали. Починаючи з XIV. в., пробуджувалися спогади про світлу минувшину й привели до намагань відновити давню культуру. Знайомство з класичною літературою давніх греків і римлян поширилося ще більше в зах. Європі після упадку Царгороду. З ляку перед турецькою інвазією візантійські вчені подалися на захід, головним чином в Італію, й привезли з собою твори класичної старовини. В Італії скріпили вони замишування до тієї старовини, що привело до зміни в наукових зацікавленнях, та до зміни всього життєвого світогляду. Ясний, життєрадісний світогляд давніх греків відвернув виключну увагу людей від Божих речей, якими вони досі займалися та повернув її на людські справи. Відкрився знов світ людських почувань, героїзму, відслонилася країна краси. Ожили думки про людську природу, розбудився інтерес до громадського ладу. Досі панувала в науці схоласти-

ка. Схолястицизм бажав довести правди християнської віри шляхом розуму. Це було завданням схолястики. Гуманізм поставив своїм гаслом свободу дослідів та свободу думки. Перші ознаки цього нового напрямку можна побачити у творах таких італійських поетів, як: Данте, Петрарка, Боккаччо. З Італії широкою хвилею рознеслася течія гуманізму по всій Європі. Українці знайомилися з гаслами гуманізму в італійських університетах, куди часто виїздили сини українських вельмож та в університетах у Празі (повстав у 1348 р.) й у Кракові (повстав 1364 р.). Видатним гуманістом, твори якого посередньо мали вплив на українських письменників, був Максим Грек, що працював у Московщині. Другим гуманістом був білорус Франц Скорина, який в університеті у Падуї одержав ступінь доктора медицини й філософії та прославився перекладом Біблії на білоруську мову.

Поруч із гуманізмом прийшла на Україну з заходу течія реформації. В 1517 році виступив із релігійними тезами Мартин Лютер, розбурхав ними людські уми і дав початок завзятій, затажній релігійній боротьбі. Його виступ має не тільки велике значення на церковно-релігійному, але й на літературному полі. Мартин Лютер увів німецьку мову в літературне життя. Писав нею свої писання, перекладав на неї Св. Письмо, складав нею релігійні пісні. Слідом за Лютером пішли його прихильники і повільно, крок за кроком усували латинську мову з літератури та вводили живу, народню. Реформаційний рух у різних своїх видах та відмінах охопив не тільки західню Європу, але також Польщу, Литву й Україну. Сильніше виступив він у Польщі і Литві, (зокрема ширився тут лютеранізм, кальвінізм і соцініанізм, чи аріянізм), слабше на українських землях, де захопив у першу чергу найвищі верстви громадянства. Значення реформації в культурному житті українського народу полягає в тому, що вона висунула потребу вищої освіти та кращого уладу шкіл. Крім того під впливом реформації виступає щораз виразніше намагання наблизити літературну мову до народньої мови, зробити її доступною для найширших кіл громадянства.

Друкування книг. Великий вплив на літературне життя мав новий технічний винахід — друкування книг. Винахід Івана Гутенберга збільшив книжкову продукцію, вплинув на поширення освіти. Перші книжки в церковнослов'янській мові, кириличним письмом надрукував Швайпольд Фіоль у Кракові в 1491 р. Були це літургічні книги. За це осудили його в прихильності до православ'я і покликали на суд краківського єпископа. Тоді Швайпольд Фіоль утік на Угорщину. На початку XVI. в. друкував книжки Франц Скорина у Празі, починаючи від 1517 р., і у Вільні з 1525 р. Видання Скорини, до яких він узявся з добрим наміром послужити своїй батьківщині, поширилися не тільки в Білій Русі, але й на Україні.

На Україні перший поширив друкарську справу Іван Федорів, або Федорович. Був він родом із Московщини. Разом із Петром Мстиславцем заложив був у Москві друкарню і став друкувати книги. Але московські монахи, що мали гарний заробіток із переписування книг, з ляку перед можливістю втратити прибутки, намовили народ, що друк книжок — це чари. Підбурений народ спалив друкарню і самим друкарям грозив смертю. Федорович і Мстиславець, рятуючи життя, втікли на Білорусь. Тут Федорович, за допомогою литовського гетьмана Григорія Ходкевича, заложив друкарню в Заблудові близько Білостоку. На цю ціль одержав від гетьмана Ходкевича окреме село. Мстиславець перенісся до Вільна, де заложив друкарню за допомогою багатих міщан, Мамоничів та Заріцьких. Але недовго довелося Федоровичеві перебувати в Заблудові. Гетьман Ходкевич почав домагати здоров'ям і, маючи "болі голови", про які говорить Федорович, не багато турбувався друкарським ділом. Тоді Федорович помандрував до Львова, де на Підзамчі заложив нову друкарню в 1573 р. Рік пізніше (1574) надрукував Апостола з передмовою, в якій згадав про тяжкі зусилля, труди й турботи в своїх змаганнях "духовне зерно по світу розсівати". Але й у Львові тяжко йшло діло. Федорович залишив друкарню, виїхав до Острога і там надрукував у 1581 році знамениту Острозьку Біблію. Після того вернувся до Львова і тут закінчив життя. Його друкарню купив єпископ Гедєон Балабан і вона стала основою друкарні Ставропігійського

Братства, що віддало її управу Михайлові Сльозці.

Слідом за друкарнями львівською та острозькою повстали продовж XVI. і XVII. в. інші друкарні не тільки в містах, напр., в Києві, Рогатині, але також по селах: в Почаєві, Евю, Стратині, Кутеїні, Крилосі, Угерцях.

Переклади св. Письма. Нові впливи й нові обставини життя, зокрема свіже зацікавлення релігійними справами та питаннями, виявилися в ряді перекладів книг св. Письма на мову, зближену до народньої, чи т. зв. "посполиту". До найцінніших перекладів належить Пересопницька Євангелія з 1556—1561 рр. Назва її походить від монастиря в Пересопниці на Волині. Переклад виконав Михайло Василевич, син сянницького протопопа, за допомогою архимандрита Григорія та з доручення княгині Анастасії Заславської, "для лепшого виразумлення люду християнського посполитого". Пересопницька євангелія, від якої не вагається дехто розпочинати другу, чи середню добу в розвитку українського письменства — це пам'ятник великої ціни, не тільки з погляду на мову, дуже близьку до тогочасної народньої мови, але також із погляду на її мистецькі цінності у викінченні, на заставки, ініціали, мініатюри. Шкода тільки, що оригінал затратився, а збереглися тільки відписи. Крім Пересопницької Євангелії, в якій помітні чеські впливи, були ще переклади євангелій Валентина Негалевського й білоруса Василя Тяпинського та ряд євангелій з поясненнями, або "учительних".

Зразок мови з Пересопницької Євангелії (в сьгоднішньому правописі):

...А коли вхожали до ніякого села, стрічали его десять мужей прокажених (трудоватих), которіі то здалека стоячи, голосом великим закличавши, рекли: Ісусе учителю, змилуйся над нами. Котрих то он коли уздрів, рекл ім: пойдіте а укажітеся священником. А коли они шли, сталося, іже сут очишені. Але єдин з них, коли узрїл, іже єсть очищен, вернувся, з великим голосом хвалячи Бога, і пал на лиці своем недалеко от ног его і дяковал ему. А то бил самарянини. Отго видїл Ісус і рекл: А чи не десять їх очистилось? А де ж єсть їх дев'ять?

Завіщання Загоровського. Нові думки й нові гасла, що приходили на Україну із західньої Європи, не відразу приймалися. Тільки повільно, з трудом усували опір давніх традицій та навичок. Дехто намагався погодити старовину з

новиною, давні, вкорінені навички з новими вимогами життя. Такою людиною був волинський вельможа, брацлавський каштелян **Василь Загоровський**, що в 1576 р., в час нападу татарів на Волинь, став із ними до боротьби і дістався в їх полон. Коли втратив надію на визволення, написав у полоні заповіт для своїх дітей. **Заповіт** дуже цікавий. Загоровський бажав, щоб його діти не кидали своєї батьківської віри, все ж таки рад був їм дати кращу, західньо-європейську освіту. В тім напрямі подав у своєму завіщанні ряд вказівок для своєї дядини, яка мала зайнятися вихованням його синів.

У завіщанні прохає дядину, коли його сини матимуть по сім літ, дати їм розумного й чесного дяка, щоб їх учив "рускої науки в писме светом". Потім, "коли їм Бог милосердний дасть в своєм языку руском в писме светом науку досконалю", велить їм дати бакаляра, що навчив би їх латинської мови. Потім радить їх віддати на службу в такі місця, де виховувалися б у чеснотах. Автор бажає, "аби не нехтували своїм українським письмом і розмовою українськими словами та звичаями чесними українськими, а найбільше своєю вірою, до якої їх Бог призначив і в ній сотворив їх для цього світу"... Каже молитись, постити, стеретися ересі. Вкінці, коли схотять женитися, радить їм не глядіти ні на красу суджених, ні на славу чийогось вельможного дому, ні на маєток, тільки на релігійність та характерність майбутніх жінок.

Острог, як культурний осередок. Після прилучення всіх українських земель до польсько-литовської держави за т. зв. Люблинською унією 1569 р., життя на них підпало змінам. Передусім наступила корінна зміна суспільних відносин. Привілейованою верствою стала шляхта й їй одній належали всі права. Міщанство обмежено в правах, селянство віддано під повну владу панів. Наступив жажливий процес закріпачення селянства. Поруч з цим ішли й інші зміни. Православна церква мусіла зійти зі свого давнього становища, уступила місце державній, католицькій релігії і стала хилитися до занепаду. На Україну повною течією поплили польські й західньо-європейські культурні впливи і захопили неперемож-

ною силою верхи українського громадянства.

Зміни, що відбувалися в житті українського народу, занепад православної церкви, перехід верхів на протестантизм, або католицизм, польонізаційний рух, брак шкіл, недостача освіти — все це тривогою наповнювало серця тих людей, що прив'язані були до православної віри, до давніх традицій, до своєї народности. На захист православної церкви, її становища виступили спочатку деякі вельможі. Вони з сумом дивилися на занепад освіти й старалися запобігти цьому. В різних місцях вони кинулися до праці, закладаючи школи, підтримуючи наукових робітників, підсилюючи літературне життя. До ряду таких вельмож належав гетьман Григорій Ходкевич, що в своїй маєтності, в Заблудові, дав захист Федоровичеві і грошовими засобами підтримував його друкарню. Також князь Андрій Курбський, що втік із Московщини перед Іваном Лютим (Грозним) утворив у Миляновичах на Волині центр наукового руху. Курбський поширював письма Максима Грека, займався перекладами грецьких творів, вступав у взаємини з визначними людьми на Україні й Білій Русі, листувався з ними (м. ін. з князем Костянтином Острозьким), заохочував їх триматися своєї віри, радив не захоплюватися чужою культурою. Третім таким огнищем був двір князя Юрія Слуцького в Слуцьку на Білій Русі.

З усіх українських магнатів найбільші заслуги для української культури мав князь Василь Костянтинович Острозький, син князя Костянтина Івановича Острозького, київський воевода, власник велетенських земельних просторів, споріднений із найвизначнішими родами в Польщі. В наслідок його щирої опіки Острог став огнищем наукового й культурного життя. В 1570-их роках повстала в Острозі на зразок польських академій вища школа, яку сучасники звали "тримовним ліцеєм", бо вчили в ній трьох мов: грецької, церковнослов'янської й латинської. Звали її також "Грецькослов'янською Академією".

При школі згуртувалися письменники й учені, що склали рід наукового товариства. Належали до нього Герасим, Смотрицький, Василь Суразький, Дам'ян Наливайко, Архи-

диякон Кипріян і чужинці: Ян Лятос, Христофор Філалет, Кирило Люкаріс, Никифор. В острозькій школі вчився й виховувався пізніший гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Найважливішим ділом цього вченого гуртка було видання "Острозької Біблії", яку видрукував Іван Федорович. Острозька Біблія — це наслідок довгої й серйозної праці. З доручення князя Острозького добули грецькі тексти й слов'янські переклади, порівнювали різні джерела й тільки на основі довгої підготовчої праці приступили до видання цього знаменитого твору. Друк закінчено в 1581 році.

Львівська братська школа. Пориви окремих вельмож до творчої праці з метою відродження рідної культури тривали недовго. Українські пани йшли туди, куди їх тягнули почесні, достоїнства, впливи, уряди та блиск західньої культури у всіх її формах. Навіть рід князів Острозьких не вдержався при давній вірі й народності. Вже сини князя Острозького прийняли католицьку віру і слідом за тим перейшли в польський табір. У тій хвилині, коли український народ утратив надію на допомогу своїх верхів, взялося за працю на користь національної культури свідоме міщанство, що почало організовувати свої сили щораз доцільніше й краще. В цій організації сил міщани користувалися уладом церковних братств та церковних організацій. Братства були спочатку товариствами суспільно-релігійного характеру, що мали на меті займатися ділами християнського милосердя. Утримували приюти для вбогих, шпиталі для недужих, уладжували похорони, братські богослуження. З часом братства поширили свою діяльність, стали займатися справами освіти й культури, закладали школи, бурси, друкарні. Таким чином поклали основи для відродження української культури.

Ініціатива щодо організації братств і їх праці вийшли із Львова, де повстало найдавніше братство при церкві св. Успення (Волоській). Перші відомості про це братство маємо з 1463 р. В 1586 р. братство одержало від антиохійського патріярха Йоакима окремі права. Права братства закріпив і поширив царгородський патріярх Єремія. Братство дістало права ставропігії, тобто безпосередньої залежності від царгородського патріярха, право зверхности над іншими

братствами, право заснування власної школи та бурси. Зовнішньою ознакою привілеїв ставропігійського братства був трираменний хрест, що його братство прибило на воротах своєї домівки.

Львівське братство заснувало школу та при допомозі єпископа Гедеона Балабана викупило друкарню, яку Федорович заставив був жидові. Львівська братська школа мала найбільшу повагу між усіма братськими школами в перших часах їх розвитку. Дала вона найкращих наукових робітників. Завдяки львівській школі та діяльності її вчителів — Львів вибився поруч Острога, як осередок наукового життя. У львівській школі вчили визначні сили: елєасонський єпископ Арсеній, що в 1591 р. видав граматику грецької мови п. н. "Адельфотес", два брати Тустановські: Лаврентій Зизаній і Степан Зизаній, Кирило Транквіліон Ставровецкий, Юрій Рогатинець та інші. Школа мала на меті релігійне та моральне піднесення громадянства. До школи ходили діти всіх станів та займали місця відповідно до успіхів у науці, а не до суспільного чи маєткового становища батьків. Характер школи був, отже, демократичний. Вчили грецької мови, церковнослов'янської, граматики, реторики, діалектики, частково філософії, поетики й історії. Від 1592 року одним із головних предметів стала латинська мова. З 1630 р. стала школа занепадати.

Культурна праця в Києві. З початком XVII в. забрав голос у справах української культури — Київ. Довгий час він тільки прислухувався до того гомону, що йшов уже по українській землі. Живіший культурний рух розбудив у Києві Єлисеї Плетенецький. Походив із села Плетенич у Галичині з шляхетського роду. На сороковому році життя став архимандритом у Пинській Ліщинській монастирі. В 1599 р. вибрано його архимандритом Печерського монастиря в Києві. Було це становище одно з найвизначніших серед православних. Плетенецький займав його впродовж 25-ох літ, аж до своєї смерті в 1624 р. На становищі архимандрита Печерського монастиря поклав Плетенецький великі заслуги. Зайнявся перебудовою монашого життя і згуртував при монастирі людей з широкими науковими інтересами. В 1615 р.

закупив друкарню, що її Гедеон Балабан заложив був у Стратині, розпочав видавання книжок у великих розмірах. Для потреб друкарні заложив також фабрику паперу в Радомишлі. Гурток учених, що зібралися при Плетенецькім, розпочав плідотворчу й живу діяльність. Працювали в тому гуртку: Захарій Копистенський, пізніше наступник Плетенецького на становищі архимандрита Печерського монастиря, Памва Беринда, Тарас Земка, Лаврентій Тустановський. Так Печерський монастир знов став важливим культурним осередком.

Поруч нього повстає в Києві на початку XVII. в. у другому місці на Подолі, важливий культурний осередок, завдяки щедрому запису жінки мозирського маршалка Гальшки Гулевич-Лозчини. В 1615 році "з любови й прив'язання до українського народу" записала вона свої спадкові посілості — двір і площу на Подолі православним на різні релігійні й культурні цілі. Незалежно на Подолі повстало братство, що об'єдналося з фундацією Гулевичівної й розгорнуло широку діяльність. До братства вписалося багато священників, шляхтичів, міщан, вписався цілий літературний гурток. Вступив до Богоявленського братства також гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний із усім запорізьким військом. Таким чином неначе брав братство під свою окрему опіку.

Значення братства зросло ще більше, коли затвердив його й поблагословив патріарх Теофан, що в 1620 р. був на Україні. При братстві повстала школа раніш, ніж школа при Печерськім монастирі. Першим її ректором був Йов Борецький, пізніше київський митрополит. Вже в перших роках свого існування стала вона кріпкою остоею православ'я, гордощами й надією православних.

Могилянська колегія. Школу при Печерськім монастирі заложив Петро Могила, який в 1627 р. став архимандритом монастиря. З цієї пори Печерський монастир ішов навзаводи з Богоявленським братством у культурній праці для свого народу. Петро Могила був сином воеводи Симеона. Родився в 1597 р. Вчився за границею, в Парижі. Неспокійні політичні відносини в його батьківщині

примусили його кинути рідний край і удатися на двір Жовківського. В 1621 р. брав Могила участь у боротьбі з турками під Хотиним. У 1625 р. поступив, як чернець, до Печерського монастиря, де через два роки вибився на становище архимандрита. Могила бачив, що православні не дорівнюють католикам освітою й рішив запобігти лиху. Задумав заснувати школу, яка була б своїм характером православною, але не уступала б з наукового погляду заграничним школам і польським колегіям, яких щораз більше повставало не тільки в Польщі, але й на українських землях. Почав з того, що вислав талановитих молодих людей на заграничні студії. В 1631 році заснував при Печерським монастирі колегію, надаючи їй характер західньо-європейських шкіл і з перевагою латинської мови. Першим ректором новозаснованої школи був Ісає Трофимович Козловський. Під натиском загальної думки громадянства згодився Петро Могила об'єднати свою школу із школою Богоявленського братства на Подолі й переніс її туди в 1632 р. Керма школи залишалася в його руках. Коли в 1633 р. Могила став київським митрополитом, у його руках опинилася керма всього культурного руху в Києві. На зразок київської колегії заложив Могила також подібні латинські школи в Вінниці й Крем'янці. Час навчання в Могилянській колегії тривав сім, а то й вісім літ. Поодинокі кляси звалися: інфіма, граматика, синтаксима, поетика, реторика, по чім ішли два або три роки філософії. Головними предметами навчання були латинська мова, грецька, церковнослов'янська, польська. З інших предметів учили: поезику, красномовности (реторики), мистецтва, ведення схолястичної дискусії, або діалектики та філософії. Навчання діалектики мало на меті виробити метких і справних оборонців православної віри; навчання реторики мало підготувати добрих проповідників, що могли б своїм проповідничим хистом дорівняти єзуїтам. Могилянська колегія, що в 1701 р. стала академією, розсівала проміння науки й освіти широко по українських землях і далеко поза їх межами: в Сербії, Волощині й Московщині. Перед смертю записав Могила на школи великий маєток. У заповіті залишив ось які знаменні слова: "Ще поки став я архимандритом Печерсько-

го монастиря, бачачи, що занепад віри й побожності серед народу походить від повної недостачі в нас освіти та школи, дав я обіт Богові ввесь мій маєток обертати почасти на відбудову зруйнованих божих храмів, від яких залишилися нужденні руїни, почасти на заснування шкіл і закріплення прав і вольностей українського народу“.

Оборонцем латинських колегій, які завдяки Могилі повстали на Україні, став один із найближчих Могилі людей, пізніший його наступник на київським митрополичнім престолі, що сміло взявся до боротьби з наступом московського уряду на права української церкви, — Сильвестер Косів. Написав він твір п. н. "Ексеґезіс", де виказував, якою konieczною, необхідною життєвою потребою є для українців знання латинської мови та здобуття західньо-європейської освіти.

8. ЗА ЦЕРКВУ І НАРОДНІСТЬ

Писання релігійно-морального й наукового характеру.

Від другої половини XVII. в. у зв'язку із загальним національним пробудженням українського народу живіше розвивається й літературна праця. Школа й друкарні, що щораз густішою сіткою вкривали українські землі, спричинилися до кращого розвитку літератури. За змістом літературні твори, що появилися впродовж XVII. й XVIII. в., можна поділити на писання релігійно-морального й наукового характеру, полемічні, проповідні, віршові, драматичні й повістєві. Крім цього розвинулася мемуаристика та письменство історично-національної традиції (козацькі літописи).

Велику частину творів, що виходили з українських і білоруських друкарень, становили твори релігійно-морального й наукового характеру. Всі вони мали на меті затримати православних при давній вірі й давній народності, спричинитися до наукового закріплення й устійнення правд православної релігії. Появлялися нові видання богослужбових книг, нові переклади писань святих отців церкви, здебільшого сперті на західніх критичних наукових виданнях. Так із доручення Петра Могилы, вийшло нове видання **Т р е б н и к а**, що узгіднив церковні обряди й богослуження; з його

ініціативи вийшла збірка молитов та повчань для студентів п. н.: "Антологія" та знаменитий катехизм — "Православное ісповіданіє віри" ректора київської школи Ісаї Трофимовича Козловського. Дуже помітним теологічним твором був "Літос", що його зв'язують з іменем Петра Могили. "Літопис" або "Камієн" — це збір-на праця київських учених, що гуртувалися при Петрі Моги-лі. Твір вийшов під псевдонімом Євсенія Пімена в польській мові, як відповідь на твір Касіяна Саковича п. н. "Перспекти-ва". У "Перспективі" виступив Сакович після свого пере-ходу на римокатолицизм із їдкою критикою православної віри, недомагань у церковному устрої та в житті православ-ного духовенства. Йому у відповідь видали православні "Лі-тос", у якому вияснено православні богослуження, тайни, об-ряди, пости й свята. Підручником теологічних наук для свя-щеників було „Зерцало богословія“ Кирила Транк-віліона Ставровецького, що був учителем у львівській брат-ській школі, а потім архимандритом у Чернигові. Ставрове-цький був також автором збірки віршів п. н. "Перло много-цінное".

Православні берегли свою віру і церковнослов'янську мову, як таку, що була неначе зовнішньою ознакою право-слав'я, його найтривкішою й найпевнішою основою. З цієї причини одним із головних предметів шкільної науки по тогочасних братських школах була церковнослов'янська мова. З'явилася потреба видання граматики цієї мови. Пер-шою була граMATика, що появилася в Вільні 1586 р. В 1591 р. єпископ Арсеній склав граматику церковнослов'янської та грецької мови п. н. "Адельфотес". Новий підручник грама-тики цієї мови дав Лаврентій Зизаній Тустановський в 1596 році. До граматики додав він короткий словник, у якому по-яснив церковнослов'янські слова народньою мовою. Одна-че найкращим і найціннішим підручником церковнослов'ян-ської мови був підручник Мелетія Смотрицького. Грама-тика Смотрицького, надрукована в Єв'ю 1619 р., довгі часи була основою навчання й знання церковнослов'ян-ської мови не тільки на Україні, але також у південно-сло-в'янських краях та Московщині. Словник церковнослов'ян-

ської мови склав на основі словника Лаврентія Зизанія Тустановського чернець Памва Беринда в 1627 р. Ним є "Лексикон славенороскскій і імен толкованіє".

Відгомін релігійних суперечок. Багатий відділ письменства цього часу заповнює полемічна література, в якій відбилися сильним відгомонам гарячі релігійні суперечки перед релігійною унією та після її прийняття. Після спроби Мисаїла нову спробу зробив київський митрополит Йосип Болгаринович 1500 р., але також без успіху. Нову акцію розпочали єзуїти, яких спроваджено до Польщі 1564 р. Спочатку завданням єзуїтів було працювати для піднесення католицької віри та поборювати протестантизм. Згодом виступили вони також в боротьбі з православ'ям. Деякі з них, як Венедикт Гербест та Петро Скарга (останній у творі "O jedności kościoła Bożego"...) вказували на недомагання в житті православної церкви та закликали до об'єднання з Римом. Своїми писаннями прокладали шлях Берестейській Унії. Унія в Бересті, яку деякі українські владиками заключили з Римом, була наслідком невідрадних явищ у житті православної церкви, занепаду моралі серед православного духовенства й нестачі освіти. З другого боку манили також православних владик перспективи культурних користей та особистих матеріяльних вигод, всміхалася можливість приступити до тих сфер впливів, доходів і почестей, які дотепер були для них майже недоступні. Унія прийшла трохи пізно, коли багато українських визначних родів опинилося вже в католицьким таборі. Перша постанова про унію була складена в Белзі 1590 р. Підписали її ось ці владиками: львівський Гедеон Балабан, дуже вражений тим, що патріярхи віддали його під владу львівського братства, — луцький Кирило Терлецький, холмський Діонісій Збіруйський і турівський Леонтій Пелчицький. Владиками, що за рік перед собором у Бересті підписали в Римі заяву приєднання до унії, були володимирський та берестейський єпископ Іпатій Потій та луцький єпископ Кирило Терлецький. До них приєднався також митрополит Михайло Рагоза, що в 1596 році скликав собор до Берестя. На соборі наради відбувалися так, що окремо радили католики й уніяти, які уро-

чисто проголосили унію з Римом, окремо православні, які разом із князем Костянтином Острозьким заперестували проти унії.

Всі ці релігійні питання і суперечки знайшли свій вислів у полемічних творах. До найцікавіших і найцінніших писань, що вийшли перед Берестейською Унією, належить твір Герасима Даниловича Смотрицького п. з. "Ключ Царства небесного", що вийшов у 1587 році. Твір Г. Д. Смотрицького є дотепним, іронією навіяним протестом проти реформи календаря. Реформу провів у 1582 р. папа Григорій XII., відкидаючи давній Юліанський календар. Проти реформи, нарешті з астрономічного погляду вповні виправданої, виступили організовано протестанти, православні й навіть деякі католицькі кола. До ряду противників календарної реформи належав також краківський астроном Ян Лятос, що своєю критикою наразився корпорації краківських професорів та знайшов захист в Острозі. Поруч із справою календаря, найважливішими справами, що поділяли і роз'єднували православних і католиків та були предметом їх завзятих суперечок були догми про походження св. Духа, про верховну владу папи, чистилище та справа целібату духовенства. В 1588 р. вийшов твір Василя Суразького п. н. "О єдиной істинной православної вірі", популярний під назвою "Книжица". Після Берестейської Унії літературна полеміка оживилася, приймаючи частково інший, більш актуальний характер. По обох боках помітне намагання довести, що тільки наради того табору, в обороні якого з'явився твір, були законні й правосильні. Так зараз по Берестейським соборі появилось з боку православних коротке звідомлення з його нарад. Після того виступив Петро Скарга з твором: "Synod brzeski i jego obrona" в 1597 р. Твір Скарги вийшов також українською мовою. У відповідь Скарзі появилася "Апокрізіс", твір, що викликав велике розголошення. Його автор, здається, протестант, виявив у ньому широке знання, бистрий погляд та безсумнівний літературний талант. Сховався під псевдонімом Христофора Філалета. До боротьби з ним став Іпатій Потій, видаючи в 1599 р. "Антирезіс". Іпатій По-

тій був головним творцем Берестейської Унії. Походив із сенаторської родини. Вчився в німецьких колегіях. Займав становище володимирського й берестейського єпископа. По смерті Михайла Рагози став митрополитом у Києві. З намаганням підготувати громадянство до своїх унійних змагань видав уже в 1595 р. "Унію". Крім "Унії" участь у літературній полеміці засвідчив іще творами: "Антирезиста" та "Гармонія".

Мелетій Смотрицький. З-поміж письменників, що брали участь у релігійній полеміці, вибився силою таланту, висловом палкого, гарячого почування на одно з перших місць Мелетій Смотрицький. Був сином діяча острозького гуртка, Герасима Даниловича Смотрицького. За молодих літ учився разом із сином вельможі, князя Соломирецького, в заграничних, німецьких університетах. У 1610 році виступив під псевдонімом Теофіля Ортолога з твором польською мовою п. н. "Тренос" (Threnos, to jest lament jedynej apostolskiej wschodniej cerkwi). Твір повстав під враженням удару, що його завдали унії православним відібранням монастиря св. Трійці у Вільні. В сильних та поетичних словах дав Смотрицький у "Треносі" образ упадку православної церкви, якої плач потряс до глибини серця православних, схвилював їх думки й почування. З приводу переходу православних у католицький табір — голосить православна церква ладом похоронних голосінь: "Горе мені бідній, горе нещасливій, пограбованій, позбавленій усіх моїх маєтків, обдертій із шат моїх на прилюдну ганьбу мого тіла й обтяженій невиносимими тягарями! Руки мої в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на крижах, над головою вогонь невгасимий; з усіх боків крики, страх, переслідування! Колись гарна й багата — я зогиджена і вбога! Колись була королевою, любленою всім світом, тепер усі гордять мною і знущаються. Все, що живе, — народи і всі люди землі, приступіть і послухайте голосу мого! Довідайтесь, чим була я давніше, і дивуйтеся!.. Родила я дітей і виховала, а вони відмовилися від мене та приложили руку до мого упадку. Чому сиджу тепер, як одна з вдів, що ридають, — колись володарка сходу й заходу, півдня і північних країн? Удень і вночі

плачу і сльози, як річні потоки, котяться по моїм обличчі й нема кому потішити мене — всі повтікали від мене”.

Завдяки ось таким повним розжаленого почування, розпучливої скарги, гірких докорів, сильним словам та образам уважали православні "Тренос" своєю улюбленою книжкою, залишали дітям, як дорогу спадщину, веліли класти з собою в могилу. Схвилював також "Тренос" і католицький табір. З відповіддю виступив Петро Скарга. Після видання "Треносу" Смотрицький постригся в ченці і став єпископом у Полоцьку. Після вбивства Йосафата Кунцевича виїхав Смотрицький у далеку подорож, в час якої прийняв у Римі унію. В обороні унії після повороту на Україну пише "Апологію" в 1628 р. польською мовою. "Апологія" викликала нові полемічні писання з боку православних, а саме "Аполею" Йова Борецького та "Антідотум" Антона Мужилівського. Хоч на соборі в Києві відрікся Смотрицький "Апології" та поглядів, що їх там висловив, умер уніятим в 1633 р.

Іван Вишенський. У релігійній полеміці брав також участь Іван Вишенський, що був без сумніву найоригінальнішим письменником в середній добі розвитку української літератури. Був родом із Судової Вишні в Галичині. За молодих літ жив в Острозі. Потім помандрував на Атонську гору. Атонська гора була після упадку Царгороду головним осередком, звідки українці могли ще дістати засоби давньої книжності. На Атосі було багато слов'янських монастирів, між ними монастир Руссікон, у якому жили українські монахи. З Атонської гори приходили також часто ченці на Україну: просили пожертв, приносили книжки. Іван Вишенський вів на Атонській горі суворе, аскетичне життя. Цей його образ, як строгого аскета, що не любить світу та тікає від його приман, знайшов відбиток в ряді його творів. В одному з них, а саме в розмові аскета з дияволом, останній ось як характеризує тогочасний йому світ: "Всі впали й поклонились славі, царству, красоті й любові цього теперішнього віку, над яким я паную. Від найстарших і до останніх, від названих духовників й до простих, від властей і до підручних, усі полюбили той меч, блиск і строкатість краси царства мого світлого, яке я колись на горі Христові відкрив

і показав, і всі люди сьогоднішнього віку до цього мого царства розум, думку, любов сердечну та всю силу тілесну прив'язали, приліпили та присвоїли так міцно, що їх тільки смерть, наслана Богом, від любови мого царства розлучити може, а більше нічогосінько“... (“Обличеніє діявола миродержца і прелестний лов его“...). У 1605 р. відвідав Вишенський Україну й жив у свого приятеля, Йова Княгиницького, що дав початок Скитові Манявському. Потім вернувся на Атонську гору, де перебував до своєї смерти (приблизно 1620 р.).

З Атонської гори Вишенський слав на Україну свої сильні, гучні послання з гарячими, пристрасними закличками не кидати батьківської віри. Таких послань написав близько двадцяти, адресуючи їх до князя Острозького, до братств, владик і до всіх українців. Гострими, дошкульними словами докоряв він владикам, що своїм життям принесли неславу православної церкві, рішучим, безоглядним тоном картав єпископів і панів за знущання над простим народом: “А бідні піддані день і ніч на вас працюють і горюють. А ви, висавши їх кров і зусилля, повні мішки грошей напихаєте“. Сміло підніс він голос в обороні закріпаченого люду, робочих рабів, що “з однієї миски поливку або борщик хлечуть“..., і доводив, що в них так само — людська гідність, що вони так само хочуть жити й мають право жити, як інші люди (“Посланіє к утекшим от православія єпископом“). Крім релігійної нетерпимости, завзятого релігійного фанатизму та щирого демократичного почування характеризує Вишенського також його виразна нехоть до західньо-європейської освіти й до тих шкіл, у яких участь грецької й латинської мови та читають твори грецьких філософів: Платона, Аристотеля. (“Поради о очищенію церкви“). Вишенський бачив, що у суперечках та змаганнях з православ'ям його противники спираються на здобутках західноєвропейської науки, які використовують. В цьому й причина його неохоти до західньої Європи. Виступав також Вишенський проти народніх звичаїв та обрядів, вбачаючи в них останки давнього поганства. Духовенству радив проповідувати живою мовою, одначе не радив перекладати на неї книги св. Письма,

бо вважав, що церковнослов'янська мова Богу наймиліша.

Послання Івана Вишенського робили на його сучасників велике враження. Великий мораліст умів примусити земляків задуматись над недомаганнями церковного та громадського життя і будив у них голос сумління. Постійний тон живого подразнення й розжалення, гострі докори, упімнення, остроги, погрози, картання; то знову гарячі заклики, благання й прохання — все це надавало писанням Вишенського якогось пророчого характеру, ворушило почування, хвилювало уяву. Також і стиль Вишенського — оригінальний, пристрасний, бурхливий, часто забарвлений сатиричною насмішкою, багатий на своєрідні образи, мовні новотвори, порівняння, запити, дразнив, хвилював, грав на нервах. Про Івана Вишенського та його твори залишив цінну наукову працю Іван Франко, в якій зайнявся висвітленням його думок та поглядів. Крім цього відтворив він іще постать Івана Вишенського в мистецькій поетичній візії, у поемі "І в а н В и ш е н с ь к и й".

На початку її описує поет Атонську гору; що, неначе зелена піраміда, підноситься понад хвилі синього моря під безхмарим небом. Розбиваються об неї в срібних бризках хвилі, а на її верхах гірські хребти, "віковим покриті лісом, вічну тиху пісню грають у задумі без кінця". Але гора дремає. Не чути там ні гамору, ні крику. По оселях і хатках, що розкинулися на чудових галявинах — глибока тиша. Як тінь, ворушаться там постаті понурих монахів із худими обличчями й непритомним, сонним видом. Але ось однієї днини в усіх монастирях дзвонять дзвони. Котяться по горах їх металеві ридання. Чи це самітник помер у скиті? Чи чернець у келії, чи який достойник, ігумен? Ні, дзвони голосять, що один із монахів кидає світ і ховається у недоступній норі, вибитій у скелі.

Глянь, у скелях височенних,
У стрімких гранітних стінах,
Що над морським валом висять —
Чи там гнізда ластівок?

Ні, це печери для аскетів. До однієї з них ченці відводять Івана Вишенського в супроводі похоронних співів.

Идуть монахи бородаті
у фелонах-багряницях,
знов монахи бородаті,
босі, в простих сіряках.
Серед них дідусь похилий,

зморщений, сивобородий,
в сіряці на голім тілі,
хрест березовий несе“.

Від моря віє вітер і розвіває білу старечу бороду. Похід затримується на крутім скельнім урвищі. Внизу видно печеру. "Не дійти туди ногами, ні драбиною не злізти, лиш на шнурі у повітрі долетіти, наче птах". Прощається з Вишенським ігумен, прощаються всі братчики і на шнурі опускають його у "страшенную глибіню". Він у печері. Вітає свою нову домівку, тиху пристань по життєвих бурях. Гомін світу сюди не доходить. Рівно пливають дні за днями. Аж ось раз бачить старець понад входом до печери проблиск життя. У сітях павука забрніла муха. Аскет простягає руку, щоб звільнити муху. Але враз приходить думка, що без Божого хотіння навіть ця мушка не згине. Іншим разом залітають у печеру сніжнобілі платки вишневого цвіту. Їх запах нагадує Вишенському пишні садки на Україні, рідні селища, що тепер десь скрізь обсіпані білим вишневим цвітом. Але Вишенський силою волі проганяє ці думки про рідний край, здавлює тугу за Україною. Одного дня бачить барку на морі, що простує до Атонської гори. Привиджуються йому в ній козацькі червоноверхі шапки. На другий день у коші з поживою, яку йому раз на тиждень подавали на линві, знаходить він лист.

У листі православні, зібрані в Луцьку, просять його вернутися на Україну і стати їх духовим провідником у тяжких змаганнях. Під впливом цього листа в душі Вишенського йде боротьба. Обов'язок супроти Христа каже йому забути про Україну і він не дає ніякої відповіді посланцям, коли вони стукають до його печери. Але по їх від'їзді родяться в його душі докори совісті, що він для власних самолюбних цілей покинув свій народ у тяжку хвилину його життя, саме тоді, коли цей народ потребує його помочі. Докори ростуть, кріпшають. Вишенський з усією напругою душі молить Бога, щоб зробив для нього чудо й завернув барку, або щоб простелив йому на морі шлях, яким міг би піти і догнати барку. У піднесенні душі здається йому, що Бог вислухав його гарячу молитву:

"Він нічого вже не бачив,
тільки шлях той золотистий
і ту барку ген на морі, —
і ступив — і тихо щез“.

В обороні православ'я. В писаннях Івана Вишенського знайшла православна віра найсильнішу й найгарячішу оборону. Православ'я боронив Іван Вишенський передусім силою свого гарячого почування й вродженого таланту. З науковими доказами виступили інші оборонці. У 1605 році написав львівський діяч Юрій Рогатинець твір, відомий під назвою "Пересторога". У творі дав погляд на

уніятські заходи на Україні і виступив проти верховної влади папи. "Пересторога" не вийшла друком у свій час. Цікавий твір його з того погляду, що автор вбачав причину упадку православної церкви в недостатчі шкіл. "І так то вельми зашкодило українській державі — пише він, що українці не могли шкіл і наук посполитих розширяти й їх не фундовано: бо коли б були науки мали, тоді через неуцтво своє не прийшли б були до такої погібелі. Читаючи польські хроніки, знайдеш про це досить, як поляки українські землі пообсідали, заприятелювавши з українцями й царські доньки свої за них давши, через них свої звичаї оздобні й науку вкорінили так, що українці, увійшовши в зносини з ними, позазавидували їх звичаям, їх мові й наукам і, не маючи своїх наук, у науки римські своїх дітей давати почали, котрі з науками й до віри їх призвичаїлися і так науками своїми все українське панство до віри римської привели, що потомки українських князів з віри православної на римську вихрестилися і назвища й імена собі позмінjali, немов би не знали, що вони потомки своїх прабатьків"...

Знаменитою обороною православ'я була також "Палінодія" Захарія Копистенського, готова вже в 1622 р. Захарій Копистенський був архимандритом Києвопечерського монастиря. "Палінодію" ("Книгу оборони") написав він у відповідь на книжку Льва Кревзи п. н. "Оборона церковної єдності", яку Кревза склав, як догадуються, разом із Йосафатом Кунцевичем. Книжка Кревзи вийшла польською мовою. "Палінодія" Копистенського — це вершина всього тогочасного православного знання. "Про цю книгу знай, читачу, — каже автор, — що вона в ласці Божій з працею великою написана, доказуючи з св. Письма, старого й нового завіту, і з поважних теологів, і з певних авторів, і істориків, що добре річ знали". Крім блискучого знання виявив Копистенський у своєму творі об'єктивний спокій і холодну рівновагу духа. Мову оживив приказками, стиль дотепами. Крім цього Копистенський брав участь у різних виданнях, як перекладчик, редактор і видавець.

Проти католиків і уніятів виступили також із полемічними писаннями визначні українські проповідники XVII. в.

— Лазар Баранович та Йоанікій Галятовський. Писали вони свої твори в тогочасній книжній та в польській мові. Крім того Галятовський виступав у своїх творах до боротьби з магометанським та жидівським світом. Зокрема відомий є його твір п. н. "М е с і я п р а в д и в и й". Генеза цього твору така. У 1666 р. виступив у Смирні чоловік, що звався Сабета Себі. Подавався він за жидівського месію. Проти нього й жидів, що дуже радувалися його появою, виступив Галятовський у творі "Месія правдивий", у якому доказував, що правдивим Месією був Христос.

Намагання православних довести правдивість і святість своєї віри виявилось також у таких творах, як "Тератургіма" Кальнофойського, де автор із доручення Петра Могили доводив, що і в сучасну йому хвилину діються чуда в Печерському монастирі.

Проповідь. На прикладі єзуїтів бачили православні, яким знаменитим засобом у релігійній боротьбі є проповідь. Це й спонукало їх зайнятися підготуванням добрих проповідників. З цією метою в усіх православних школах поставлено реторику на одному з перших місць у шкільному навчанні; її завданням було виробити проповідників, що своїм хистом і знанням дорівнювали б католицьким проповідникам. Ці зусилля й дали гарний успіх. У XVII. в. буйно розвинулася проповіднича література і знайшла визначних представників у постатях Лазаря Барановича, Йоанікія Галятовського й Антона Радивилівського.

Лазар Баранович родився близько 1593 р. та жив біля ста літ. Перед його очима пройшов довгий ряд українських гетьманів, від Петра Сагайдачного до Івана Мазепи. Замолоду вчився він у польських єзуїтських колегіях. Педагогічно-наукову працю розпочав досить пізно. В 1650 році став ректором київської колегії, в 1657 р. чернігівським і новгород-сіверським єпископом за згодою Богдана Хмельницького. Посвячення одержав в Яссах. Його життя припало на бурхливі часи козацьких змагань і ці воєнні настрої знайшли відгомін у заголовках збірників його проповідей: "Меч духовний", "Труби словес проповідників". Але стільки. У самих проповідях не знаходимо натя-

ків на прояви тодішнього революційного руху. І змістом проповіді Барановича є сухі, нецікаві, своєю церковнослов'янщиною далекі від життя. Баранович писав багато. Мав дивний і невинуватий нахил до віршування. Залишив цілу збірку релігійно-моралізаторських віршів "Lutnia Apollinowa".

Всі ознаки схолястичної, далекої від життя проповіді мають також проповіді Іоанікія Галятовського. Галятовський учився в київській школі. Коли Баранович відійшов із Києва на становище чернігівського єпископа, Галятовський зайняв його місце, як ректор київської колегії. Залишив збірник проповідей п. н. "Ключ разуміня". Заголовок треба розуміти так, що його збірник відчиняє людям небо, як ключ замок. До проповідей додає поради, як їх складати. Ним є "Наука або спосіб зложеня казаня". Радить тут автор ділити проповідь на три частини, йдучи зрештою за пляном єзуїтських проповідей. Перша частина — це екзордіум, що має подавати пропозицію, тобто, вияснити, про що проповідник думає говорити; друга — це наррація, в якій проповідник проводить свою думку; третя—конклюдія, якою закінчується проповідь. Автор навчає, як зацікавити слухачів, як добирати тему, як будувати проповідь. Ці вказівки дуже цікаві. "Можеш — говорить він — спонукати людей до слухання, коли чи то в неділю, чи в свято обіцяєш їм на проповіді яку нову річ показати, якої вони не бачили й про яку не чували". Посилається на свою проповідь на Покров Пресв. Богородиці, в якій він показав, як Пречиста Діва зважила вогонь, змірила вітер і завершила минулий день.

Автор вчить також будувати проповідь з імени. "...На святого Василія можеш говорити, що Василій значить: король; і справді, бо він царював над своїм тілом, над тілесними пристрастями і тепер царює на небі". Всі ці теоретичні приписи провів Галятовський у своїх проповідях. Показав у них не тільки знання св. Письма та писань християнських теологів і філософів, але також знання історії й мітології. В його проповідях знаходимо інколи відгомін народніх вірувань: "Коли місяць — каже — блідий, буде дощ, коли чер-

воний, буде вітер, коли білий — буде погода“. Є також сліди апокрифів. Мова зближена до народньої. Галятовський був також автором збірки оповідань про чуда Пресвятої Богородиці п. н. "Небо нове“.

Деякі чуда Богородиці відбулися на українській землі, як ось це, що в ньому оповідає про "Почаївську Богородицю“.

Почаївська Богородиця. (Уривок із "Неба нового"). Іван Босий із села Почаєва бачив Пречисту Діву Богородицю, як стояла на скелі. Перед нею в покорі схилювся чернець і говорив тому ж Іванові Босому і хлопцям із села Почаєва, які близько тієї скелі пасли вівці, що Пресвята Богородиця стояла на скелі й її стопа є там витиснена. І в тій стопі завжди знаходиться чиста вода, якою виліковуються різні недуги. На тій скелі вимурована прегарна церква й при церкві славний монастир, обведений довкола муром. Цей монастир в українській землі на Волині від села Почаєва зветься Почаївський.

Антін Радивилівський. Коли Баранович і Галятовський тільки з замилювання, принагідно займалися проповіддю, то проповідником — по званню був Антін Радивилівський. Радивилівський був учнем Лазаря Барановича й учився в київській колегії. Залишив два збірники проповідей. Перший із них — на найважливіші свята "Огородок Марії Богородиці" з 1676 р., другий "Вінець Христов" з проповідей недільних, аки цвітов рожаних... сплетений" з 1688 року. Помітною рисою проповідей Радивилівського є велика релігійна нетерпимість. Поруч із цим цікаву рису його проповідей становить віра в ворожбу комет та віра в чародіїв, що своїми чарами можуть заподіяти лихо. Подібно, як Галятовський, Радивилівський користувався апокрифічними переказами. Щоб зацікавити людей, влітав у проповіді народні казки та приказки. Крім того пересипав їх різними прикладами, які вишукував у західноєвропейських збірниках. На заході існували саме такі збірки цікавих оповідань і анекдотів, що їх складали з метою подати проповідникові готовий, пригожий матеріал. До найбільш поширених належали збірники: "Велике Зеркало" ("Speculum magnum") та "Римські Історії" ("Gesta Romanorum") Який характер мали ці оповідання, можемо пізнати на прикладах. Так у Радивилівського зустрічаємо оповідання: "Львина пайка“.

Одного разу осел, лисиця й лев зав'язали таку спілку, що добичу, яку хтонебудь із них роздобуде, мають ділити поміж себе. Пригодилося роздобути більший улов. Лев, як старший, казав робити поділ ослові. Цей, думаючи, що є рівний левові, розділив добичу на рівні частини. Лев не міг цього стерпіти, кинувся на осла й роздер його. Потім казав ділити лисиці, але вона, як мудрий і хитрий звір, зрозуміла, що осел за свою гордість утратив життя, тому тільки малу пайку собі залишила, віддавши все левові. Лев похвалив її і запитав: "Лисице, хто тебе навчив такої штуки?" Вона відповіла: "Пригода осла".

У проповіді Радивилівського вплетене також оповідання: "Покаране лако́мство".

Один лакомий багач загубив мішок із грішми і чимскоріше казав оголосити про свою втрату, обіцяючи нагороду. Якийсь чоловік знайшов мішок і віддав багачеві. Цей перерахував гроші й побачив, що нема одного дуката. Почав ганьбити бідного чоловіка, правно натискати, щоб віддав дуката. Чоловік виправдувався перед суддею, що віддав гроші так, як їх знайшов із мішком. Суддя побачив лако́мство і невдячність багача і так вирішив: "Тому, що багач рішуче впевняє, що в його мішку було триста дукатів, а тут є тільки двісті дев'ятдесят і дев'ять — це ясний доказ, що знайдені гроші не його, а когось іншого. А що ніхто інший до нахідки не признався, суд признає ці гроші тому чоловікові, який і знайшов і якому принесла їх доля, щоб врятувати його від бід та дати йому їх на віно для доньок".

Радивилівський найбільше з усіх проповідників намагався свою проповідь зробити доступною для ширших народніх кіл. Одначе, назагал проповідь, витворена за вимогами схолястичної науки, подобалася тільки освіченим людям, бо подавала їм відомості з мітології, історії й філософії, натомість не була доступна для широких народніх кіл. Не звертали також тогочасні проповідники уваги на умови життя. Прикро вражає в тодішніх проповідях недостача якогонебудь зв'язку з подіями, що потрясли в ту пору життям усього народу, недостача якогонебудь відгомону переважних історичних подій. Все ж таки цей, схолястичний напрямок довго затримався на Україні. Пізніше занесли його українські вчені Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Туптало Ростовський у Московщину.

Перелетні птиці. Після довгих, кривавих воєн з'єднав Богдан Хмельницький за Переяславською угодою в 1654 р. Україну з Москвою на основах повної федерації. Устами своїх відпоручників запевнили російські володарі шанува-

ти й зберігати всі давні права українського народу. Але умов не додержували. Почали звільняти, систематично проводити вкорочення всіх прав та свобод українського народу. Ці змагання російського уряду — з одного боку й зрушення та спроби оборони українських гетьманів й українського громадянства — з другого боку знайшли свій вислів у всьому дальшому ході літературної праці. У 1685 році приділено київську митрополію під зверхність московського патріарха. Ця подія, що була дальшим наслідком нещасної Переяславської угоди, спричинила велику еміграційну хвилю українських наукових сил на північ. Багато українських учених та письменників, що виховалися й здобули освіту в київській колегії, перенеслися тепер у Московщину й розпочали працю на користь чужої культури. Там виправляли вони книжки, що їх зіпсували неграмотні переписувачі й видавці, ставали єпископами, митрополитами, придворними вченими, поетами й учителями царських дітей та помічниками Петра Першого в його праці по перебудові російської держави й усього громадського життя. Переселення цих "перелетних птиць" було болючим ударом для України, яка втратила ось так найкращих наукових робітників. Натомість на півночі, в Московщині своєю працею вони клали основи для розвитку російської культури. До ряду тих учених належали: Епіфаній Славинецький, Симеон Полоцький, Дмитро Туптало, Степан Яворський, Теофан Прокопович і інші.

Епіфаній Славинецький, один із найбільших українських учених XVII в., був перший, що перенісся в Московщину. Знав знаменито клясичні мови. В Росії зайнявся перекладами церковних книжок і виправляв похибки різних московських неуків у текстах богослужбених книг. Склав лексикон греко-слов'яно-латинський і другий — філологічний для вияснення малозрозумілих місць у св. Письмі. Під кінець свого життя був учителем у патріаршій школі.

Симеон Полоцький. Власним його ім'ям було: Петровський, а тому, що походив із Полоцька — прозвано його Полоцьким. Був отже білорусином. У Полоцьку пізнав його цар Олексій Михайлович і покликав у 1664 році до Москви. Тут він зблизився з Ртищевим, що був прихильником західньо-європейської освіти, і став учителем царевича

Федора й царівни Софії. На це становище піснесла Полоцького його висока освіта й талант. Полоцький розвинув багату й різnorodну наукову діяльність. Писав проповіді (збірники: "Обід духовний" і "Вечера духовна"), теологічні твори (Вінець віри), полемічні проти секти "розкольників" ("Жезл правленія"). Був також автором збірки віршів: "Псалтир ритмотворна", "Вертоград многоцвітний", автором драм "О блуднім сині" й "О Навуходоносорі". З писань Полоцького тільки деякі появилися друком. Своїми теологічними писаннями обурих патріярха Йоакима і цей кинув на нього клятву.

Дмитро Тупталенко родився 1615 р. в Макарові на київському Поліссі в козацькій родині й при хресті одержав ім'я Данило. Після вступлення в монастир придбав ім'я Дмитра. Був проповідником у різних місцевостях і визначався проповідничим талантом. Головним ділом його життя є „Четі і Мінєї“, збірка життєписів святих. Над „Четіями“ працював довгі роки на Україні й у Московщині. В 1701 р. цар Петро Перший покликав його на тобольського митрополита в Сибірі. У 1702 р. став митрополитом в Ростові. Помер 1708 р. Синод признав його святим. Ростовський писав ще інші твори, як "Руно орошенное", збірник оповідань про чуда Пресвятої Богородиці в чернигівській монастирі, літописи і драматичні твори.

Степан Яворський. Був родом з Галичини. Вчився в київській колегії, де пізніше став учителем. В 1700 р. іменовано його рязанським митрополитом. Два роки пізніше був призначений намісником ("блюстителем") патріяршого престолу. Головним його твором є "Камень віри".

Теофан Прокопович. Учив поетики в київській колегії. Зробив великі услуги Петрові Першому в його реформаційній праці. Написав історичну драму "Владимір".

Діяльність українських учених на півночі не була по нутру московським грамотіям. Вони спонукали своїми доносамми ерусалимського патріярха Дозитея написати до царя Петра, щоб він не ставив українців митрополитами, але родовитих москвичів, „аще і немудрії суть“.

9. ПІД БРЯЗКІТ КОЗАЦЬКОЇ ЗБРОЇ

Вірші. Багатий відділ письменства середньої доби заповнюють вірші. До буйного розвитку цієї галузі спричинилася в головній мірі наука поезики, що була важливим предметом навчання в єзуїтських і православних школах. Очевидно, розуміння поезії було інше, ніж сьогодні. Поезію вважали тільки наукою складання віршів (“ars rangendi versus”). Не була вона вільною творчістю поета, витвором його уяви, висловом його почувань, тільки штучним, витвором школи й учених. Вірші прийшли на Україну з західної Європи через Польщу. З погляду на зміст — характер віршів був спочатку релігійний. Складано релігійні пісні, гимни, канти, псалми, християнські легенди. З дальшим розвитком вірша, в міру зросту замилювання до цього роду творчости, тематика віршів ширшала. Повставали віршові привіти, похвальні оди, славословні панегірики, епіграми, віршовані присвяти видань, описи гербів, післяслова. Всяке шкільне свято, — зокрема в київській колегії, кожна подія, цікава в шкільному житті, а саме: іменини ректора, професорів, приїзд рідкого гостя (митрополита чи іншого достойника), свята Різдва й Воскресіння — все це давало привід для складання віршів. Щодо форми — вірші були переважно силабічними, бо їх ознакою було точно вимірене число складів. Нерідко автори користувалися всякими вишуканими штучними формами: акростихами (із розв'язкою власного імені), раками, яйцями, пірамідами, чарками, сокирами тощо. З такими віршами ходили студенти в час рекреацій по домах визначніших міщан і проголошували їх у формі привітів, за що одержували дарунки. Молодий темперамент, життява радість молодих школярів вносили навіть у вірші серйозного релігійного характеру, в яких славили Христове Різдво, чи Воскресіння, багато молодого школярського гумору. І біблійні теми висвітлювати із своєрідним дотепом і натяками на свою гірку школярську долю.

В одному різдвяному вірші гріх Адама й Єви знайшов такий вислів:

...Зайшов із іншого чорт краю,
Адама в гості попросив;
А цей кликнув його до раю

Та й яблука з ним укусив.
Очнувсь на другий день — аж лихо:
Адам питає Єви тихо:

"А з ким я вчора так гуляв?"
 "Не знаю, що були за гості.
 Але у нас чогось нема.
 Ой буде ж нам, старий, по хлості,
 Не викупимось із сорому.
 Бо вже мені погано снилось:
 Вуж укусив, аж кров текла;
 І щось за мною чудне гонилось,
 Я ледви, ледви утекла".
 Адам задумавсь, ліг в куточку,
 Прийшов Господь, його збудив
 Та й каже: "Де ж ти дів сорочку?"
 "Я, Тату, вчора загубив".

"Неправду кажеш ти, небоже!
 Я знаю, де вже ви були!"
 "Прости мені і Єві, Боже,
 Бо ми сорочку пропили..."
 "Пішов же вон, Адаме, з раю,
 Об'ївся яблук, аж сопеш!
 Це так ти доглядаєш гаю?
 Без попиту, що хоч, і рвеш!
 І ти іди, небого, прясти!
 Адам тебе щоб наглядав!
 А щоб не сміла яблук красти,
 Адаму я нагайку дав..."

В одному великодньому вірші метушня у пеклі на вістку про воскресіння Христа знайшла такий вислів:

Куца сатана почула,
 Що і смерть уже заснула
 І Адам сміяться став.
 Куций диявол догадався,
 Що воскрес уже Христос,
 Та й потупив в землю нос.
 Вибіг на пекельну браму,
 Аж Христос іде к Адаму.
 Брама пала перед ним,
 Мур розсипався, як дим,
 Смерть лежала у куточку,
 Рвала на собі сорочку,

Надулася і сопла
 І на Бога щось товкла,
 Куций упустився із ляку,
 Круто стало небораку!
 Зараз пекло погасив.
 А Христос його спросив:
 "Де старенька баба Єва,
 Що в раю вкусила з древа?"
 Куций кочергу узяв
 І у печі помішав.
 Єва вилізла із печі,
 А за нею і Адам...

В багатьох віршах описували школярі гіркий початок на перебіг шкільної науки.

Пам'ятки віршованої літератури. З багатої й різномірної віршованої спадщини XVII і XVIII в. тільки невелика частина появилася друком. Причиною того були обставини політичного життя. Після об'єднання з Москвою, а ще більше після трагічного бою під Полтавою, щораз сильніше налягала на українське національне життя важка рука російського уряду. З боку московського царату пішли вперті, систематичні намагання не тільки в тому напрямі, щоб вирвати в українського народу раз назавжди всяку думку, всяку мрію про власне, самостійне державне життя ("Малоросійська колегія", знесення Гетьманщини, зруйнування Січі, закріпачення селянства), але також у тому напрямі, щоб затерти

навіть його національне ім'я.

Цій останній цілі мали служити різні перепони з боку російської цензури й синодальні заборони вживати українську народню мову в письменстві, як наприклад, серед багатьох інших синодальних указів із 1721 р., що з усією рішучістю виступив проти „особава наречія“. Була це пора, коли витворювалася вже літературна московська мова, що завдяки своїй державній позиції з кінцем XVII. в. стала просуватися в народне життя, в адміністрацію, між українське дворянство, що почало нею користуватися в цій цілі, щоб відрізнятися від селян, і в письменство. Ці обставини й були причиною, що найцінніші пам'ятки українського письменства з кінця XVII. і з першої половини XVIII. в., з проблисками живої думки та з кольоритом живої мови, уникали друку й переходили в рукописних відписах із рук до рук.

Із давніх творів віршованої літератури, крім віршованих передмов до поодиноких видань, вийшли друком: „Лямент дому княжат Острозьких“ із приводу смерти Олександра Костянтиновича Острозького; „Лямент“ з нагоди острозької трагедії; Памви Беринди: Вірші на Різдво Христове, у Львові, 1616 р., Касіяна Саковича: Вірші на похорони Петра Конашевича-Сагайдачного, в Києві, 1622 р.; Кирила Транквіліона Ставровецького: збірник віршів п. н. „Перло многоцінное“, збірник духовних віршів п. н. „Богогласник“ із 1790 р.

Дуже поширені були панегірики. У честь Плетенецького з'явився панегірик „Візерунок цнот“ Олександра Митури. У честь Могили вийшли: „Імнологія“, якої авторами були Памва Беринда і Тарас Земка, „Евхарістеріон“, що його піднесли Могилі учні з вдячності за заснування школи, „Евфонія“, яку склали друкарі з нагоди висвячення Могили на митрополита, і „Мнемозине“. В честь Сильвестра Коссова появився панегірик „Стоп цнот“. У Львові 1641 р. з нагоди промоції львівського уроженця Григорія Кирницького в Падуї на доктора філософії зложив панегірик Яків Седовський, а в 1642 р. Григорій Бутович в честь єп. Арсенія Желиборського.

Вірші Саковича на похорон Сагайдачного. Ширшим ви-

світленням історичних подій та спробою ідеалізування козацьких походів визначаються "Вірші на похорон гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного" з 1622 р., ректора Богоявленської братської школи Касіяна Саковича. В них у ясному світлі виступає також постать великого сина галицької землі, що не тільки славився перемогами над турками на Чорному морі й суходолі, але в рівній мірі своїми заслугами для розвитку української культури.

У передмові бажає автор запорізькому війську перемоги над ворогами й безсмертної слави. Славить запорожців за те, що здобули свободу, яка є найціннішим добром на світі. Рід їх виводить від Яфетових потомків, від тих героїв, що за часів Олега човнами пускались на море добувати Царгород та за Володимира прийняли християнську віру. Про запорожців усі знають.

"Україна тим войском вцале зоставаєт,
а где запорозцов ніг, татарин впадаєт...
Свідками того суть(ох) міста подолскіі
і краі подгорскіі, аж тиж і белзкіє,
где много поганин крве християнскоі розглял,
а живо позосталих — тих в неволю забрал."

Нападають вони на турецькі міста, щоб визволити невільників. Вкінці звертається Сакович із заклинком до лицарства, щоб стерегло вольности, як дорогого клейноду.

В дальших частинах, які проголошували спудеї на похоронах чергою, славить автор Конашевича за його провід, за те, що вмів у війську тримати карність, що невольникам добував свободу,

"бо за найболшую нех собі нагороду
почитаєт рицер, гди кого на свободу
визволит"...

Заслуга Сагайдачного також в обороні православної віри, в його щедрих пожертвах на добродійні цілі. Тому й слава Сагайдачного буде голосна доти, "поки Дніпро з Дністром многорибні плинути будуть".

Побутові й історичні вірші. З хвилиною, коли студенти шкіл винесли вірші поза шкільні мури, зацікавилися ними ширші кола. Вірші стали складати люди, що стояли поза школою, що краще знали життя. Вносили вони подробиці з народнього побуту. Творцями таких віршів побутового характеру були в першу чергу колишні учні шкіл, які не закінчили своїх наук, вешталися скрізь по Україні, шукаючи заробітку й пристановища. Широко відома була порода та-

ких мандрівних школярів, "бакалярів", "дяків-пиворізів". Нераз ставали вони сільськими вчителями, дяками, священниками. Зустрічалися вони ближче з народом, знайомилися з його звичаями, цікавилися його справами і писали свої вірші мовою, близькою до народньої. Поруч з віршами побутового характеру повставали також історичні вірші та сатири на громадські, суспільні, а то й політичні теми, що виходили з-під пера різних людей та повставали серед різних суспільних середовищ. До них належать такі вірші, як "Висипався Хміль із міха" (про Богдана Хмельницького), "Ой, ріко Стиру, що Хміль за віру зробив напротив миру" (про битву під Берестечком), вірші про Палія й Мазепу, вірш про облогу Відня Йосифа Шумлянського, "Всі покою щире прагнуть" Івана Мазепи, про зруйнування Січі, про панщину, пісні отамана чорноморського війська Антона Головатого: "Ой, Боже наш, Боже, Боже милостиви! Що ми народились такі нещасливі" та "Ей, годі нам журитися, пора перестати". Обидва останні вірші повстали з того приводу, що Чорноморці дістали грамоти на землі на Тамані.

Дуже цікавий вірш з уваги на національну свідомість автора був "Розмова (разговор) Великої Росії з Малою Росією" з 1762 р., в якому автор гаряче стає в обороні рідного краю перед централістичними змаганнями російського правління. Автором "Розмови Московщини з Україною" був Семен Дівович. Написав її "у честь, славу й оборону всієї України".

Після короткого огляду розвитку історичних подій на Україні автор підкреслює з цілим натиском, що об'єднання України з Московщиною було добровільним. З того становища й підходить до висвітлення взаємин Росії й України.

Україна звертається до Росії з словами:

Не тобі — государю твоему поддалась,
при котрих ти с предков своїх родилася.
Не думай, чтоб ти сама била мой властитель,
но государ твой і мой общій повелитель.
А разность наша есть в приложених іменах:
ти Великая (Россія), а я Малая, живем в смежных
странах.
Что ж я Малой називаюсь, а ти Великой,

то как тебе, так і мні ни мало не дико,
ібо твої преділи пространніє моїх,
а мої обширностями поменше твоїх...
Так ми з тобою равні..

Дуже популярною була пісня "Ой, біда, біда чай-ці небозі...", якої авторство приписують гетьманові Мазепі.

Вивела чайка своїх діток при битій дорозі в зеленому житі. Горе їй в тому, що як жито доспіє, заберуть її діток. Кличе чайка на пораду журавля. Журавель потішає її; каже, що поки жито підросте, її діти стануть як орли літати. Але чайка сумнівається, чи жінці залишать її дітей у спокої. Журавель докоряє їй, що вона надто криклива, кожного зустрічає криком: киги, киги! Чайка пояснює, що так вона перестерігає своїх діток. Поспіває жито, але діти ще не мають сил летіти. Жовкне жито, приходять жінці й тільки пір'я лишається по дітях.

У цій пісні поданий прекрасний образ України, який доводилось власними грудьми заслонювати Європу перед навалою східних орд.

Мандрівники. З-поміж творів віршової літератури, багатої різними видами та формами, значення мають тільки ті, в яких чути удар живчика тогочасного національного життя, в яких є натяки на суспільні та політичні обставини, або ті, в яких добуває собі доступ жива народня мова. Цінність різдвяних та великодних віршів здебільшого анонімних, що повставали під впливом шкільної науки знову в тому, що вони проблесками свого гумору та модернізацією теми промощували шлях творчості Івана Котляревського. Зрештою вірші були далекі від дійсної поезії. Часто зводилися до ремісничої роботи, доказом чого є віршований твір чернігівського архієпископа Івана Максимовича „Богородице Діво, радуйся“, що містить 23.166 сялябічних віршів.

Таку просту ремісничу роботу виявляє також творчість монаха К л и м е н т і я. Климентій, Зіновійв син, жив за часів гетьмана Мазепи. Як мандрівний чернець вештався по всіх усюдах українських та білоруських земель та писав на різні теми, хоч робота не йшла йому — як сам признається — без тяжких зусиль:

Писарское діло, хоч то не ціпом махать,
да голову горш ціпа тяжко часом вертать.
Бо потреба, пишучи всяко розмишляти,

жеби яко найлучших сенсов докладати,
іжби в людей не било писмо згоршительно,
да жеби било от всіх похвалительно.

Вірші Климентія (про селян, козаків, ремісників, ченців, про жінок), без усякої ідейної цінности, не виявляють також ніякого поетичного піднесення. Схлібляв автор у них панам, натомість із погордою дивився на селянина, бо "у простого мужика простий єсть обичай", коли в письменного є "особний, політичний звичай". Творчість Климентія цікава тільки для характеристики часів "великої руїни" на Україні.

Мандрівником іншого поколю був Василь Григорович Барський, що двадцять і чотири роки (від 1723 р.—до 1747) мандрував по широкому світу та залишив широкий опис своїх мандрівок. З рідного Києва через Львів переїхав до Будапешту, звідси до Відня. Бачив Сирію, Каринтію, Італію. Був у Малій Азії, Палестині, Сирії, Єгипті, на Атосі і через Царгород і Букарешт "ні живий, ні мертвий" вернувся до Києва, де через місяць закінчив життя.

В описі мандрівки Барського знайшла вираз характерна риса його вдачі: бажання побачити світ, поширити свій світогляд. Свої враження вмів автор передати живо й цікаво, тому й знайшов велике коло читачів.

Цікаво м. ін. розкаже Барський про свій побут у Львові. Коли разом із другим молодцем, що, як і він, мав буйну, молодечу уяву та горів бажанням знання, Юстином Левицьким, приїхав до Львова, записався разом із ним до єзуїтської академії. А тому, що в академію православних не приймали, обидва вони подали себе за католиків, братів Барських. Але правда скоро вийшла на верх і їх прогнано з академії. Тоді вони пішли з проханням до українського уніятського єпископа Атанасія Шептицького. Єпископ Шептицький заступився за них й їх прийнято знову.

Цікавий також опис прогульки до Крехівського монастиря. Були в церкві, оглянули все, а потім — каже автор — "от ігумена і братії звахомся в трапезу і тамо такожде видіхом благочиніє і пріяті бихом честно. Тамо вси смиренніі, страннолюбивії і зіло добронравії інокі. Словом рещи, всем достохвалная обитель"...

В дальшому оповіданні чергуються описи, враження, образи, пригоди (розкоші італійських міст, екзотичні краєвиди, східні звичаї, напади арабських опришків, морська буря, страхіття чуми) і творять живу, барвну цілість.

Початки драми. Пізно розвинулося на Україні драматичне письменство. Розвинулося за західньо-європейськими зразками та прикладами, хоч здавна в народніх українських обрядах, звичаях та забавах були зав'язки своєї власної драматичної поезії. Такі зав'язки у виді діалогів, хорових питань та відповідей, проявів збірної акції, можна зустріти в веснянках, весняних іграх та забавах, у купальних та весільних піснях.

Приклад дасть нам весняна гра: "сіяння проса". Два хори стають один проти одного.

- Перший хор:** А ми просо сіяли, сіяли,
Ой, дід-ладо, сіяли.
- Другий хор:** А ми просо витопчем, витопчем.
- Перший хор:** А чим же вам витоптать?
- Другий хор:** А ми коней випустим.
- Перший хор:** А ми коней перейнем.
- Другий хор:** А чим же вам перейнять?
- Перший хор:** Шовковим ми поводом.
- Другий хор:** А ми коней викупим.
- Перший хор:** А чим же вам викупить?
- Другий хор:** А ми дамо сто рублів.
- Перший хор:** Не треба нам тисячі.
- Другий хор:** А ми дамо дівчину.
- Перший хор:** Ми дівчину візьмемо.
- З другого хору дівчина переходить до першого.
- Другий хор:** Нашого полку убуде, убуде.
- Перший хор:** Нашого прибуде, прибуде.

Гра йде далі, при чім дівчата з одного хору переходять до другого.

Багатством таких пісень та обрядів визначається українське весілля, що є немов цілою драмою, яка складається з окремих обрядових актів: приїзду молодого, сватання, заручин, дівич-вечора, вінчання і т. ін.

Були також на Україні в давнину народні актори, *с к о р о х и*, що організовували народні забави, грали, співали, в час коляди ходили з ведмедями і козою, брали участь у весіллях, забавах, бенкетах. Одначе, всі ці зав'язки не витворили своєї драми. Прийшла вона з західньої Європи через Польщу у формі шкільної релігійної драми.

У VI. і VII. вв. витворилася у західній Європі з церковних обрядів релігійна драма. Виплила вона з потреб церкви,

яка шукала засобів для успішної боротьби з різними поганськими виставами, що ширили зіпсуття. Родилася думка боротися тими самими засобами, тобто виставами. З церковних обрядів та релігійних процесій створено рід драматичних вистав. Так на Христове Різдво будували в церкві ясла, при чім священики відчитували відповідні євангельські тексти, приймаючи на себе ролі поодиноких біблійних постатей. Так повсталa різдвяна драма. Подібно з великодних євангельських текстів повсталa великоднa драма, в основу якої лягла розмова ангела з жінками, що прийшли відвідати гріб Христа. Ці релігійні вистави відбувалися спочатку в церкві. Але коли в дальшому своєму розвитку стали вони оживлятися комічними ситуаціями, вставками й дотепами, коли до них став просуватися гомін світського життя, усунено їх із церкви. Тоді релігійна драма знайшла пристановище на цвинтарі, звідки згодом виперли її на торгові площі та ярмаркові майдани. Від тієї пори її розвиток пішов свобіднішим шляхом.

Релігійна драма прибирала форми "містерій", "міраклів", і „мораліте“ (moralites). Головною темою м і с т е р і й була тайна викуплення людського роду, що виявилися в нагодинах Христа та Його воскресінні. Змістом м і р а к л і в були події з життя святих та їх чуда. М о р а л і т е — були драми, в яких виступали алегоричні постаті, напр.: Душа, Чеснота, Любов, Покора, Гнів, Зависть, Людська природа й вели розмови моралізаторського характеру. З кінцем XV. в. всі ці форми релігійної драми прийняла на заході Європи шкільна драма, що згодом перейшла на Україну.

Шкільна драма. В добу ренесансу й гуманізму стала в західній Європі головним предметом шкільної науки латинська мова. Щоб якнайкраще підготувати учнів у знанні латинської мови, виставляли по школах комедії давніх римських письменників Теренца і Плявта. Але комедій Теренца було тільки шість і вони швидко надокучили. Комедії Плявта з педагогічних поглядів не дуже підходили своїм змістом та характером для виховання молоді. Це й було причиною, що вчителі шкіл самі бралися до праці над збагаченням шкільного театрального репертуару власними творами. Так

повстали шкільні драми з усіма формами давньої релігійної драми.

Поруч давнішої цілі: підготувати учнів у практичному знанні латинської мови висунено також другу ціль: поглибити й закріпити знання релігійних правд та біблійних подій. Єзуїти поставили в своїх школах драму на високому рівні. Єзуїтські шкільні вистави, в яких зрештою могли проводити і свої виховні цілі та завдання, визначалися багатством і розкішною сценічною обстанови. У драми релігійного змісту входили в зручному укладі мітологічні й алегоричні поста-ті, перепліталися мотиви опери й балету. Просторі, пишно прибрані, позолочені залі єзуїтських колегій, аристократичні імена виконавців на афішах, участь високих достойників, нерідко коронованих осіб на шкільних виставах та мистецькі декорації — все це притягало публіку, надаючи блиску єзуїтським виставам. У деяких містах, як напр., у Парижі, Відні, доходили вони до такого багатства й розкоші, що одержали назву “Ludi Caesarei”

По правилу шкільні драми склалися з прологу, фабули й епілогу. Пролог проголошував звичайно сам автор: вияснив основну думку драми та її моральну ціль. Була це промова до глядачів “*oratio ad spectatores rem proponens*”. Після прологу йшла фабула. Актів найменше було три, найбільше п’ять. Завершував драму епілог з подякою для глядачів.

Характерні були шкільні драми ще тим, що в них виступала велика кількість дієвих осіб. Їх число доходило не раз до 200, а то й 300. Справа була в тому, щоб якнайбільше число учнів могло брати участь у виставі. Для розваги глядачів, утомлених ходом серйозної драми, служили веселі побутові сценки, що їх всували між акти релігійної драми. Звалися вони інтермедіями, або інтерлюдіями (*lustige Zwischenspiele*). Змістом їх були жартівливі історії, оповідання, гумористичні пригоди, сцени обману, спритного ошукування, пересипані невибагливими дотепами, що часто скла-далися з перекручених латинських слів. Звичайно в’язалися вони своїм змістом із змістом драми, але могли розвивати свою окрему акцію. Приклад подібного бігу акції в головній драмі та в інтермедії можна знайти в драмі про Йосипа

Прекрасного, в якій після сцени продажу Йосипа братами його йде сцена, як шкільний сторож продає жидові палицю. Дієвими особами в інтермедіях були постаті з народного побуту, що користувалися народньою мовою.

Шкільна драма на Україні. В єзуїтських школах, що в швидкому розгоні одна за одною повставали не лише на польських, але також на українських землях, виставлювано шкільні драми. За прикладом єзуїтських пішли й православні школи. Найстаршу згадку про українські драматичні вистави маємо в посланіях Івана Вишенського. У посланії до стариці Домникії нарікав Вишенський, що православні, замість працювати для церкви, "тільки комедії строять і грають".

Найдавнішими драматичними писаннями, що повстали на Україні, були віршові діалоги: "Христос пасхон", перерібка грецької трагедії про терпіння Христові, що вийшла у Львові в 1630 р., та "Розмишляне о муці Христа" Йоанікія Волковича з р. 1631. Однією з найдавніших київських шкільних драм була драма про Олексія, чоловіка Божого, що вийшла друком у 1674 році. Складається вона з прологу, двох актів, епілогу та інтермедій.

Акція відбувається за часів римського імператора Гонорія. Вельможка Евтиміян має сина Олексія, якого хоче одружити... Цією справою клопочеться на небі ангел Рафаїл, який має обов'язок уладжувати подружжя. Але ангел Гавриїл радить Олексієві зберегти чистоту. Юнона й Щастя (Фортуна) хотять його спокусити приманами світового щастя та розстелюють перед ним широкий килим світових радощів. Олексій на роздоріжжі: з одного боку бачить приманливий килим Фортуни й Юнони, з другого вузький, тернистий, що його стелять Чистота і Вбогість. (Сцена була поділена на три поверхи, що уявляли: небо, землю, пекло. Килим Фортуни збігав униз, простягався вділ, килим Чистоти слався вгору). Під впливом прохань та погроз батька Олексій рішається нарешті одружитися. Одначе в час весільного бенкету кидає дім, молоду дружину й утікає в світ, де довгі літа проводить в аскетичному житті. Потім вертається додому, але його там не пізнають. Сімнадцять літ живе дома серед наруг із боку служби і непізнаний вмирає, залишивши опис життя. Лише з його письма дізнаються батько, мати, жінка і цар Гонорій, що цей нуждар — це Олексій.

У зміст інтермедій входять привіти селян, які складають вони своєму панові Евтиміянові з нагоди вінчання його сина та їх бенкетування.

Дмитрові Тупталенкові приписують авторство різдвяної драми п. н. "Комедія на Різдво Христа в е". Драма складається з антипрологу, прологу, вісімнадцятих сцен і епілогу. Виступає в ній ряд алегоричних і символічних постатей: Людська натура, Золотий вік, Спокій, Надія, Покора, Любов, Ласкавість, Радість, Доля, Життя і їх противенства: Залізний вік, Ненависть, Гнів, Злоба, Плач, Лютість, Війна, Зависть, Смерть.

У зміст драми входять пророцтва про Христа, поява ангела, поклін пастухів, поклін царів, лютість Ірода, вбивство дітей, смерть Ірода. Найживішою сценою в драмі є розмова пастухів, що є живими українськими народніми посталями.

Один із них, Борис, пильнує отари, два інші, Аврам і Атоня, пішли у Вифлеєм за харчами. Коли довго не вертаються, Борис іде їх шукати. При тім питається глядачів, де могли дітися. Тим часом вони вертаються. По хвилині чують спів. Пастухи дивуються й не знають, хто це співає. Одному здається, що це діти, другому, що пташки. Ангел голосить їм вістку про прихід Христа і велить іти до нього з поклоном. Вони питають, чи не треба нести яких дарунків.

Дмитрові Тупталенкові приписують іще драми "Дійствие на страсти Христові списанное" та "Кающійся грішник". В останній виведена постать грішника в білій одежі з чорними нашивками. В міру того, як грішник кається, спадають чорні нашивки; залишається чиста, біла одежа — образ невинности.

Крім Тупталенка писали драматичні твори: Симеон Полоцький ("О Навуходоносорі", "Комедія о блуднім сині), Митрофан Довгалевський ("Коміческое дійствие", "Власнотворний образ чоловіколюбія божия") Варлаам Лашевський, Юрій Кониський ("Воскресеніє мертвих"). Всі ці драми сухі, далекі від життя. Винятково в драмі Юрія Кониського "Воскресеніє мертвих" зустрічаються виразні натяки на тогочасні суспільні умовини життя в образі знущань багатого Діоктита над убогим Гіпоменом.

Історична драма. Великий крок вперед у розвитку української драми зробив Теофан Прокопович. У 1705 році написав він драму "Владимір", для якої пер-

ший узяв тему з української історії. Драму назвав "трагікомедією" й присвятив її гетьманові Мазепі.

Теофан Прокопович був учителем у київській академії, де в 1704 році розпочав виклади поетики. Для свого предмету зложив підручник. У творах письменників хотів він бачити більше життєвої правди. Свої теоретичні погляди намагався провести практично в історичній драмі "Володимир". Провідною думкою в ній є боротьба поступу з застоєм, нового ладу із старим ладом. Представником нового ладу, носієм нових ідей у драмі є князь Володимир Великий, що задумує велике діло: ввести християнську релігію. У своїх змаганнях зустрічає він перешкоди з боку представників давнього ладу, поганських жреців Піяра, Куроїда й Жеривола. Автор із великою примішкою гумору характеризує цих ворогів поступу з їх поганими нахилами, грубим, матеріалістичним світоглядом. Крім того вносить у драму психологічний елемент, коли з'ясовує боротьбу в душі князя Володимира.

В першій дії драми тинь князя Ярополка перестерігає жреців перед задумами Володимира. Жреці Піяр, Куроїд, Жеривіл, яких імена вказують на основні прикмети їх вдачі, хвилюються. В другому акті Жеривіл гонить по лісі, скликає духів і всіх поганських богів на допомогу. У третій і четвертій дії затримується автор на сумнівах і ваганнях Володимира. Він радиться з синами Борисом і Глібом. Відбувається розмова між провідником грецької віри і грецьким філософом та жрецем Жериволом, у якій Жеривіл показується повним неуком. В душі Володимира йде дальша боротьба. Але він здобуває перемогу над сумнівами й ваганнями, приймає християнську релігію і велить бурити ідоли. Драма закінчується промовою св. апостола Андрія, яку починає словами:

"Се уже день возсія — о, радосте многа!
День прійде, ізвіщенній прежде мні от Бога!
Се той есть світ, егоже, духом зді водимий,
Обишал ти, Кіеве, граде мій любимий!.."

Тему із недавніх ще історичних переживань, а саме: з часів визвольних змагань гетьмана Богдана Хмельницького, взяв автор драми "Л а с к а Б о ж а" ("Милость Божія Україну од неудоб носимих обид лядських через Богдана Зиновія Хмельницького преславного войск запорожских гетмана свободившая"). Автором цієї драми, навіяної щирим демократизмом і гарячим патріотичним почуванням, вважають

Іннокентія Неруновича. Героєм у драмі є гетьман Богдан Хмельницький, що пояснює козакам причину народного повстання.

Запорізький кошовий запевняє гетьмана:

Відаєш, яко всім нам Україна мати!
Кто ж не пошовет руку помощи подати
погибаючій матці, бил би той твердішій
над камень, над льва бил би таковій лютішій!

В час тріумфального в'їзду Хмельницького до Києва вітають його учні шкіл та козаки устами своїх представників. На привіти відповідає Хмельницький промовою, в якій закликає козаків до згоди й вимагає, щоб меч ставили вище від золота. Нехай також один другого не кривдять:

Кто лісок добрий іли хуторец порядний,
кто став, кто луку, кто сад іміет Ізрядний,
болить іли завидить тому не хотіте,
Як би его привлащить к себї, не іщите!

Вкінці закликає всіх, щоб дітей привчали до козацького діла.

Драма "Л а с к а Б о ж а" повстала в 1728 р. Стилем наближається до народніх дум.

Драма про збурення пекла. Наближеною до народніх дум мовою і стилем була драма, що виникла незалежно від чужинних зразків п. н. "С л о в о п р о з б у р е н н я п е к л а". Зміст її опертий на апокрифічній Нікодимовій євангелії. Рукопис драми знайдено в західньо-українських землях, а саме: в Калушині.

Зміст драми: Люципер хвалиться в пеклі перед Адам, що вмів спокусити Адама й через нього здобув перемогу над людським родом. Тішиться, що пекло наповнюється щораз новими людьми, між якими є вже й Іван Хреститель. Надіється захопити ще й самого Христа. Ад радить залишити Христа в спокою, бо ось недавно забрав він із їх царства Лазаря. Бундючний Люципер ладиться зібрати військо, натомість Ад дрижить від самої думки, що Христос може сюди прийти, та радить добре замкнути всі ворота. Люципер шле воеводу Трубая і другого, Венеру, щоб стерегли Христа. Тим часом посланці один за одним доносять про муки, розп'яття, смерть, воскресіння Христа та про те, як ангельські сили його стережуть. Вкінці подають вістки, що Христос має зійти до аду й забрати душі всіх в'язнів. Люципер бадьориться, ладиться до оборони і захочує своїх вояків.

Прибігає останній посол із вісткою, що надходить Христос із великою силою ангелів. Люципер закликає жовнірів не впустити його. Вхо-

дить Христос, освічує своїм ясним промінням пекло. Кропить святою водою. Люципер у тривозі просить:

Прошу тя, Христе, в добрий обичай,
Дай мні покой і більше ми не докучай...
Ад кричить: Гвалт, гвалт, панове! Врата ломлят
і водою якоюсь острою нас кропят.

Христос забирає душі всіх праведників, крім Соломона. Люципер питає Соломона, чому Христос і його не забрав. Цей заявляє, що Христос прийде по нього окремо. Тоді Люципер каже слугам вивести Соломона з пекла. Прикрасою драми є щирий гумор, що проявляється в моментах тривоги Ада, Люципера, сцені прогнання Соломона.

У тісному зв'язку з драмою "С л о в о п р о з б у р е н н я п е к л а" стоїть великодний вірш, що його записано на Харківщині. Здається, він є скороченням цієї драми, неначе передає її зміст.

Інтермедії. І на Україні увійшов звичай, що до серйозної релігійної драми, яку ставили церковнослов'янською мовою, додавали інтермедії в українській народній мові. Інколи входили українські інтермедії в склад польських єзуїтських драм, як веселі сцени між окремими актами. Інтермедії найбільше з усіх родів літературних творів відбивали народній побут. Вони знайомлять нас з темними та ясними сторінками народнього життя, кидають світло на взаємини українців з сусідами та з тими чужинцями, які жили в Україні.

До найдавніших українських інтермедій належать інтермедії, що їх додано до драми Якуба Гаватовича. В 1619 р. виставив він на ярмарку в Камінці Струмиловій, який припадав на свято Івана Хрестителя, польську драму на тему смерти цього святого. Драма мала заголовок: "Tragedia albo wizerunek śmierci przesiętego Chrzcziciela, przesięca Bożego". До драми додав автор дві українські інтермедії: "Пр о д а в к о т а в м і ш к у" і "Н а й к р а щ и й с о н".

"Продав kota в мішку". До Стецька, що йде з горшками, приступає Климко. Хоче найнятися до Стецька на службу та питає його, що йому буде варити. Стецько хоче знати, що Климко вміє робити. Климко хвалиться, що знаменито полкує на звірів. Ось і тепер зловив лиса й хоче його продати. Після торгу купує Стецько звіря. Климко відходить, обіцяючи незабаром повернутися. При тім забирає горшки й одіж Стецька. Стецько розв'язує міх, з якого вискакує кіт. Стецько в розпуці:

Ось kota в мішку купивем,
Чом я так немудрий бивем...

Вертається Клим, переодягнений в іншу одягу, накриває горшки світою й присипає травою. Коли Стецько докоряє йому за обман, Клима показує на горшки і запевняє, що то лежить обманець. Радить його вибити палицею. Стецько б'є палицею власні горшки.

Найкращий сон. Максим і Грицько з Городка продали на ярмарку воли. Вертаються додому. До них пристає в дорозі Денис із Кам'янця-Подільського. Всі три вже почувають голод, але не мають що з'їсти. Чують запах пирога. Починають шукати й знаходять один пиріг. Хитрий Денис радить лягти спати. Кому найкращий сон присниться, той з'їсть пиріг. Максим і Грицько вкладаються спати. Тоді Денис скоро з'їв пиріг і будить товаришів. Просить розказати, що кому снилося. Максим розказує, що був в небі й розкошував на небеснім пирі. За ним Грицько оловідає, що бачив у сні пекло й пекельні муки. З черги говорить Денис, що його ангел заніс на небо і він бачив, як Максим радувався там при небеснім бенкеті, йому ж, Денисові, казав з'їсти пиріг. Потім ангел завів його в пекло, де Грицько кричав: "Не побачиш мене ніколи вже!.. Иди і з'їж пиріг". От він і з'їв. Максим і Грицько сердяться, Денис утікає.

Автором драми був поляк, пізніший крилошанин львівської латинської капітули Яків Гаватович. Автора інтермедії треба шукати між українцями, учнями якоїсь із польських єзуїтських шкіл. Обидві інтермедії збереглися в латинській азбуці. Обидві мають ціну, бо мова в них народня, постаті живі, малюнки народнього побуту свіжі.

Велику ціну мають інтермедії Митрофана Довгалевського, що був учителем поезики в київській Академії. До своїх драм — різдвяної: "Коміческое дійствие" й великодної "Власнотворний образ чоловіколюбія божія" додав по п'ять інтермедій. Інтермедії Довгалевського цінні не тільки з того погляду, що мова в них чиста, жива, народня, але й тому, що автор порушує в них болючі питання тогочасного національного життя, при чім стає в обороні темного, забобонного закріпаченого селянства. Малюнки в Довгалевського дуже яскраві, дотеп невишуканий.

У теоретичному підручнику поезики радив Довгалевський виводити в інтермедіях постаті з народнього життя: селянина, козака, жида, литвина, поляка, грека і т. і.

Подібні мотивами до інтермедій Довгалевського, хоч менше вартісні по своєму внутрішньому змісту, є інтермедії,

додані до драми Юрія Кониського "Воскресеніє мертвих". Їх авторство довший час приписувано Танському.

Вертеп. Окремим родом драми була вертепна драма. Вертеп — це була дерев'яна скринька у вигляді хатини, переділена на два поверхи. Замість людей виступали у вертепі ляльки, які приводила в рух особа поза вертепом, що проголошувала раз грубшим, раз тоншим голосом — відповідно до ролі — відповідні слова.

Вертепна драма повстала в західній Європі, як об'єднання різдвяної драми із світською драмою маріонеткового (лялькового) театру. На Україні розвинувся вертеп лише після того, як інтермедія стала підупадати, хоч повстав уже в XVII. в. Спонуляризували його мандрівні дяки, пиворізи.

У всіх нам відомих текстах вертепної драми, Маркевича, Галагана й того, що його видав Франко, українська вертепна драма складається з двох частин: релігійної й інтермедійної з національно-побутовим забарвленням. В релігійній частині, яка відбувалася у верхньому поверсі вертепу, що уявляв собою Вифлеєм, чергувалися сцени народження Христа, поклону пастухів, вибухів гніву й люті Ірода, його смерті. В інтермедійній частині виступали постаті з народнього життя: козак, поляк, жид, циган, литвин, з основними, характерними прикметами своєї вдачі.

Текст вертепної драми видали Маркевич в 1860 р. і Галаган у 1882 р. До дому Галаганів, власників маєтку в Сокиринцях на Полтавщині, зайшли в 1770 р. київські бурсаки з вертепом. Галагани прийняли їх гостинно, завели в себе вертеп, за що бурсаки залишили їм текст вертепної драми.

Чергування сцен у вертепній драмі:

Релігійна частина вертепної драми своїм змістом найбільше наближається до "Комедії на Різдво Христове" Дмитра Тупталенка. Акція відбувається у верхньому й нижньому переділї ось в якій послідовності: образ Марії з малім Ісусом на руках; по правому боці Йосип, по лівому звірята. Паламар розповідає про народження Христа. Поява двох ангелів. Один будить пастухів. Пастухи приносять Христові в дарунок ягня. Просьба у Марії дозволу заспівати. Колядують, танцюють. Розмова трьох царів з Іродом. Поклін царів. Жовніри хваляться готовістю по-вбивати всіх дітей. Муки й смерть Ірода. Рахіль на сцені. Вбивство її дитини. Плач Рахілі. Хор співає: "Не плач, Рахіле".

В інтермедійній частині: Дід і баба танцюють під звуки пісні "Ой

під вишенькою "... Танець пікінера з маляркою. Циган на коні. Циган із родиною. Сварка. Циган і цигани танцюють. Шляхтич пишається шляхетством. Пан б'є хлопця. Поява запорожця. Монолог запорожця. Танець запорожця з шинкаркою Хвеською. Танець його з циганкою. Танець жидівки. Запорожець і жид. Запорожець заставляє чорта танцювати. Поява священика-унята. Сповідь запорожця. Втеча священика. Селянин Клим дає дячкові безрогу за борг. Клим із жінкою танцюють. Клим і коза.

Письменник Богдан Лепкий дав у повісті "Мотря" прегарний опис, як відбувалася така вертепна вистава на початку XVIII. в.

Думи. В часи брязкоту козацької зброї повстали прегарні народні пісні, що захоплювали навіть чужинців вірністю зображення, глибиною почування, силою вислову й красою поетичних образів, відомі під назвою "думи". Думи в'яжуться своїм повстанням із козацчиною, воєнними походами й пригодами козацтва. Вони є неначе дальшим ступенем у розвитку української лицарської творчості, вислідом якої були "биліни", літописні перекази та "Слово о полку Ігоревім". Українські народні думи — це неначе поетичний літопис козацького життя, бурхливого й широкого, як море. Хоч вони повстали не без впливу книжної освіти, як свідчить про це часте вживання церковнослов'янських слів, дійшли до нас в усній передачі народніх співаків, кобзарів, бандуристів, лірників.

Найдавніші вістки про думи знаходимо в Анналах польського історика Сарніцького з 1587 р. Він пише, що смерть шляхтичів, братів Струсів, у боротьбі з волохами в 1506 р. знайшла відгомін у піснях, які українці звать "думами". Найдавніший запис думи (про козака Нетягу) походить із 1684 р.

Думи з погляду на їх зміст та час виникнення можна поділити на два циклі: старший і молодший. Старший цикл обіймає лицарські думи, в яких оспівана боротьба з турками й татарами. Належать сюди невільницькі думи й повчальні. Відносяться вони до часів XVI. і першої половини XVII. в. У невільницьких думах або плачах оспіваний побут козаків у неволі, їхня туга за рідним краєм, тяжке горе бранців ("Плач невольника", "Маруся Богуславка", "Азівські брати" "Самійло

Кішка“). У повчальних думках знайшли вираз думки про обов'язок любови до рідного краю, про святість батьківського й матірнього благословення, про силу каяття (“Олексій Попович“).

До другого циклю належать думи пізнішої формації, з яких велика частина відноситься до часів Хмельниччини. Відбивають вони події XVII. в. Характер відмінний від характеру дум старшого складу. Мало в них ліризму, зате поруч із реалістичним відтворенням подій та осіб помітно гумористичне та сатиричне забарвлення.

Назва “дума“ є болгарського походження й означає “слово“. Складали думи учасники й очевидці подій, безпосередньо після події. Творцям дум не чужа була шкільна освіта. Від них переймали думи народні співці, виконували їх під бренькіт кобзи, бандури або ліри й передавали молодшим поколінням. Стиль дум описовий, широкий, образний. Особливість їх — нерівномірність у будові віршів, які лише в речитації кобзаря в'яжуться у закінчені думкою, чи образом частини, звані періодами або тирадами.

Дума: Озівські брати. Побут невільників у турецькій неволі залишив глибокий, тривкий слід у ряді невільницьких дум, або плачів, які закінчувалися звичайно прекрасною у вислові молитвою:

Визволь, Господи, всіх бідних невільників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурманської
На ясні зорі,
На тихії води,
У край веселий,
У народ хрещений.

До кола невільницьких дум належить дума про втечу трьох братів із Озова, що побликує поміж думами мистецькими образами степової природи та зворушує високою проповіддю родинної любови.

З города Озова тікають три брати. Два старші їдуть на конях. За ними підбігає наймолодший “піший-пішаниця“ і кров'ю заливає сліди. Він благає старших, щоб скинули з коней добичу і його взяли між коні. Але найстарший не згодився. Тоді просить наймолодший, щоб брати відтяли йому голову, похоронили його козацьке тіло й не дали на поталу вовкам-

сіроманцям та воронам-чорнокрильцям. Але й на це не згодилися брати. Тільки коли переїжджають через байраки, стинають тернові віті й дають признаку наймолодшому, куди йому йти у християнські землі. Цей знаходить віті, тулить до серця, радий, що брати про нього не забули.

Та став же брат найменший, піший-пішаниця до байраків прибігати,

Став віті тернові знаходити;

У руки бере,

К серцю кладе,

Словами промовляє

І сльозами ридає:

"Боже мій милий, Сотворителю небесний!

Видно, то мої братіки сюди з тяжкої неволі втікали,

Об мені велике старання мали.

Коли б мені Господь поміг з сії тяжкої неволі озівської втікати,

Міг би я своїх братиків при старості літ шанувати й поважати.

Але на чистому полі не стає тернів та байраків. Тоді середульший брат дере китайку й кидає на шлях. Так прибуває наймолодший брат до Осавур-могили. Втомлений безвіддям і безхліб'ям, умирає.

Не чорна хмара налітала,

Не буйні вітри вінули,

Як душа козацька-молодецька з тілом розлучалася.

Тоді вовки-сіроманці находжали.

І орли-чорнокрильці налітали.

В головах сідали...

Тим часом старші брати прибувають до річки Самари. Продумують, що сказати дома, коли їх батько-мати питатимуть про найменшого брата. Постановляють сказати, що не в одного пана були й не разом тікали. Тішаться, що при поділі батьківського маєтку третій не буде їм заважати.

Тут теє промовляли,

І не сизі орли заклекотали,

Як їх турки-яничареньки ізза могили напали, —

Постріляли, порубали,

Коні з добиччю назад у город у Туреччину позавертали.

Полягла двох братів голова вище річки Самарки,

Третя у Осавур-могили.

А слава не вмере, не поляже

Од нині до віка!..

Крім цієї думи до ряду старших (невільницьких і повчальних) належать: "Плач невольників", "Маруся Богуславка" (на її основі сперта поема Куліша, драма Старицького і драма Грінченка: "Ясні зорі"),

"Іван Богуславець", "Самійло Кішка", "Соколя", "Олексій Попович" (на її основі Гребінка побудував повість: Чайковський), "Самарські брати", "Іван Коновченко" "Прощання козака", "Сестра й брат", "Удова й сирота", "Ворожба із сну", "Хведір Безрідний", "Смерть козака на Кодимській долині", "Вдова Сірка Івана", "Отаман Матяш старий", "Розмова Дніпра з Дунаєм", "Козак бандурист".

До молодших: "Хмельницький і Барабаш", "Корсунська битва", "Жидівські утиски", "Похід на Молдавію", "Білоцерківський мир", "Смерть Богдана Хмельницького", "Ганджа Андибер", "Поединок козака Голоти з татариним", "Козацьке життя".

У найновішому виданні українських народніх дум Катерини Грушевської прийнято такий їх поділ: 1. думи невільницькі; 2. думи про море; 3. думи про степ; 4. думи про лицарство; 5. думи про Хмельниччину; 6. побутіві.

Козацькі літописи. Криваві козацькі змагання, походи та боротьба козаків знайшли також вираз у козацьких літописах. Найціннішими між ними є літописи Самовидця, Граб'янки й Величка. З першої половини XVII ст. походять короткі літописи з принагідними записками, як от Літопис Львівський та Чернігівський. Характер систематичних шкільних підручників мала Хроніка Теодосія Сафоновича та Сінопсис Інокентія Гізеля. Сафонович склав свою "кройнику з літописцов стародавних..." в 1672 р. Поширив її вістками з польських хронік Бельського, Кромера, Стрийковського та доповнив описами сучасних подій ректор київської колегії, потім архимандрит Печерського монастиря, Інокентій Гізель і видав п. н. Сінопсис (Перегляд) у 1674 р. Подібну прикмету, загальних, систематичних історичних оглядів мали історичні писання Пантелеймона Кохановського (1681) та Леонтія Боболинського ("Літописец сій єсть Кроника з розних авторів і гісториков многих", 1699 р.). Окремий характер мали козацькі літопи-

си, писані, як висловився Величко, "простим стилем і нариччям козацьким". Спочатку були це короткі "козацькі хронічки", "козацькі літописці".

Зміст козацьких літописів заповнює Хмельниччина й події, які за нею йшли. Їх прикрасою є гаряча любов до рідного краю. Мова зближена до народньої.

Літопис Самовидця. Так назвав цей цінний пам'ятник Пантелеймон Куліш, бо неназваний його автор був очевидцем подій, які описав з талантом, живо, вірно й об'єктивно. Літопис розпочинається вибухом повстання Хмельницького, закінчується 1702 р. Автор, як видно з його твору, співчував козацьким військам у походах, брав участь у посольствах, стояв близько до уряду гетьмана, користувався урядовими документами. — За найновішими здогадами мав ним бути полковник Федір Кандиба. — Все це надає його літопису великої вартости. На основі оповідання Самовидця про "чорну раду" побудував Куліш свою повість п. н. "Чорна Рада".

З літературного погляду слабшим є літопис Григорія Граб'янки ("Дійствія презильной і от начала Поляков кривашой небивалой брани Богдана Хмельницького, гетьмана запорожского з Поляками") з 1710 р. Граб'янка був полковим гадяцьким суддею і був товаришем гетьманові Полуботкові в петербурзькій тюрмі. Потім Граб'янка був гадяцьким полковником і вмер у час походу проти татарів, (1734 р.). Літопис довів до 1710 р., до вибору гетьманом Івана Скоропадського. З особливим піетизмом затримався Граб'янка на великій постаті гетьмана Богдана Хмельницького. Літературній вартості літопису пошкодило намагання автора писати високим стилем. Також мова його твору далі відбігає від народньої, як Самовидця, чи Величка. Літописне оповідання Граб'янки про боротьбу під Хотиним послужило Маковеєві основою для повісти "Ярошенко".

Найвизначнішим істориком Хмельниччини був Самійло Величко. Стояв близько до генерального військового писаря Василя Кочубея, потім був писарем у генеральній військовій канцелярії. Останні роки життя провів у хуторі Жуках, на Полтавщині, де займався літературною

працею. Помер в 1728 р. Свій історичний твір: "Сказаніе о войні козацкой"... побудував не тільки на офіційних документах, але й на історичних працях Самійла Пуфендорфа, на діярію Самійла Зорки та на поетичному творі Самійла Твардовського: "Wojna domowa". Залюбки користувався політичними й сатиричними польськими і українськими віршами. У творі Величка знайшла сильний вислів його гаряча любов до України, яку називає "матка наша", "милая отчизна". Рукопис прикрасив портретами десятиох гетьманів. Оповідання Величка про похід Сірка на Крим і про лист Сірка до кримського хана послужило мотивом для образу Репіна "Запорожці пишуть лист" та до драми-казки Черкасенка: "Про що тирса шелестіла"...

10. НА ДОСВІТКАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОБУДЖЕННЯ

Історія Русів. Поруч козацьких літописів велику роль у пробудженні національної свідомости серед українського освіченого громадянства у невідрадних часах насилля російського уряду над душею українського народу виконала "Історія Русів". Мала вона великий вплив не лише на оцінку подій, зв'язаних з історією українського народу, не тільки впливала на формування політичної думки, але давала також українським і неукраїнським письменникам теми для літературних писань. Довший час приписували її авторство архієпископові Юрієві Кониському. Одначе вільнодумний, протицерковний, вольтеріянський дух твору велів відкинути авторство Кониського. Тоді виплило ім'я Григорія Полетики, поміщика із Полтавщини, якого шляхта лубенського повіту вибрала своїм депутатом у комісію для складання нових правничих законів, неначе нової конституції. Його стали вважати автором "Історії Русинів", що з'явилася близько 1770 р. В найновіших часах появилися нові гіпотези про автора цього твору. Друком вийшов твір лише 1846 р. заходом Осипа Бодяньського. При кінці XVIII. в. і з початком XIX. в. "Історія Русів" ходила сотнями у рукописних відписах по всій Україні й мала величезний вплив на пізніших істориків і письменників. Під її впливом писали історики: Бантиш-Каменський і Маркевич, укра-

їнські поети: Гребінка, Шевченко, Руданський і російські: Рилєєв (поема "В о й н а р о в с ь к и й", Микола Гоголь (повість "Т а р а с Б у л ь б а") і Пушкін (поема "П о л т а в а"). Історія Русів навіяна сильним, гарячим українським патріотизмом. Скрізь послідовно проводить автор думку про самостійність українського народу, його національну окремішність. Скрізь підкреслює в історії України ті моменти, в яких народ боровся за свободу. Стоїть на становищі автономії України. З цього погляду, Історія Русів, хоч написана змосковщеною мовою, хоч з історичного боку не позбавлена промахів, все ж, як політичний твір, має першорядне значення.

В якому тоні та яким стилем писав автор свій гарячий твір, в якому висвітленні подавав історичні факти, як приклад послужить уривок із промови, що її вкладає він в уста Павла Полуботка, сміливого й ідейного оборонця вольностей народу.

Полуботок указує цареві Петрові на услуги, які зробили йому українські полки й говорить: "Но, за те надбали ми собі тільки пониження й злобу; замість вдячності й відплати повертають нас у негідне рабство; велють платити данини великі й невиносимі, заставляють рити лінії й канали, висушувати непрохідні болота та загачувати їх тілами наших козаків, що тисячами лягли від трудів, голоду й підсоння... Повертати народи в рабство й володіти над рабами є ділом азійського тирана, не християнського монарха, що має обов'язок бути батьком народів. Я знаю, що нас чекають кайдани й понура в'язниці, де заморять нас голодом й затомлять по-московському звичаю. Та поки я ще живий, говорю тобі правду, царю, що ти певно даси відповідь перед царем усіх царів, всемогучим Богом, за погибель нашу та всього народу".

Крім названих були ще й інші історичні твори, присвячені минулому України, з яких деякі писані вже нововитвореною московською мовою. Належать сюди твори Степана Лукомського, Петра Симоновського, Василя Рубана, Олександра Рігельмана, спомини Ханенка й Марковича.

Сковорода. Подібно, як автор "Історії Русів", будив серед українського громадянства нові думки й національні по-

чування Григорій Савич Сковорода. Уся його діяльність і вся його творчість указувала на близьке національне пробудження. Сковорода — це оригінальна постать "українського Сократа", як звали його взагалі. Звали його також "ходячою академією", бо в сірій свитині, в чоботах, з палицею в руках, із сопілкою за поясом ходив по селах і вчив людей. Скрізь, де з'являвся, будив зацікавлення своїми питаннями й своїми думками. Розмовляв з людьми, де тільки їх зустрічав: на ярмаркових майданах, на шляхах, під церквами, хоч найрадше любив навчати в холодному садку або в затишній пасіці.

Родився в селі Чорнухах, на Полтавщині, як син козака в 1722 році. Дитячі роки провів у близькім житті з природою: серед вишневих садів, темних гаїв, на берегах рідної річки. З дитячих років залюбки читав книжки і виявляв нахил до музики. Вчився в Київській академії. Після двох років життя в Києві виїхав до придвірної капелі цариці Єлизавети в Петербурзі, куди його покликано за гарний голос. В цю пору українські співаки користувалися на півночі великою славою (Дмитро Бортнянський) і українська пісня здобула собі широку популярність. З Петербурга вернувся до Києва для закінчення студій. Щоб пізнати світ та людей, відправився з генералом Вишневським до Угорщини, відвідав пішки Польщу, Німеччину та може й Італію. Після повороту прожив десять років на самоті. Якийсь час був учителем етики в переяславській духовній семінарії, де на основі нових поглядів написав підручник поезії ("Руководство о поезії"). Цим твором накликав на себе гнів єпископа й мусів кинути займане становище. Потім був учителем у домі поміщика Ст. Тамари, в московській Троїцькій Лаврі, знову в Тамари, в Харківській колегії, де згодом зайняв катедру етики і написав "Н а ч а л ь н а я д в е р к х р и с т и я н с ь к о м у д о б р о н р а в і ю д л я м о л о д о г о ш л я х е с т в а х а р к о в с ь к о ї г у б е р н і ї". З причини його ліберальних поглядів приневолено Сковороду залишити виклади. З цієї пори розпочав свої мандрівки по Україні. Помер у 1794 р. Над могилою просив дати надпис: "Світ ловив мене, та не спіймав". У час мандрівок по Лівобережній Україні прищиплював Сковорода і живим словом і власним життєвим прикладом вищі моральні почуван-

ня, закликав добувати знання, запалював до любови правди, рідного краю, заохочував до добрих діл.

У своїх філософських писаннях "Наркіз", "Книга Асхань" говорив про потребу самопізнання. В інших радив піти за вродженим нахилом і шукати щастя в спокою душі, в згоді з Богом. Писав також байки та моралізаторські вірші тяжкою книжною мовою. Який великий і який добродійний вплив мав філософ-мораліст на громадянство, доказом цього є обставина, що коли треба було знайти людину ідейну, людину чистих поглядів і чистих рук, шукали її між "сковородинцями". Від його учнів поплили також пожертви на перший університет, що повстав на українській території, — Харківський. Вплив Сковороди відбився в писаннях пізніших українських письменників: Котляревського, Квітки, Шевченка, Куліша. Оригінальною постаттю українського філософа зацікавився Михайло Івченко, затримуючись на його думках і переживаннях в оповіданні "Напоєні дні".

На світанку. На відрух українського громадянства проти русифікаційних змагань російського правління, проти політичного й національного поневолення вказують різні вірші гумористичного й сатиричного характеру на суспільні теми, що повстали впродовж XVIII в., драма "Ласка Божя" й "Історія Русів". Ці відрухи щораз виразніші й щораз помітніші саме серед тих вищих кіл українського панства й інтелігенції, які найбільше підпадали винародовленню. До широких кіл селянства тяжко було дістатися російському урядові. Можна було повернути народ в кріпацтво, але неможливо було вирвати у нього його мову. Народ жив давнім ладом, співав своїх пісень, тримався давніх традицій. Легше йшло з інтелігенцією, що приймала чужу мову й чужі звичаї. І саме тут настає дивна зміна. Під впливом нових гасел та нових ідей про волю та права чоловіка, що їх сини колишньої козацької старшини приносять із західньо-європейських університетів, у думках і поглядах вищих кіл українського народу настає зміна. Витворюється тип панів-вільнодумців і серед них будиться рух проти явищ суспільного й політичного життя. У тому середовищі зародилися думки, що знайшли вислів у "Розговорі Великої Росії з Малоросією" та в "Історії Русів".

Поруч з цим щораз частіше живе слово пробивається в творах письменства. Народня мова втискається спочатку в твори легкого характеру, здобуває доступ до віршів та до інтерлюдій, а згодом до ліричних поезій, які збереглися в рукописних збірниках та пісенниках XVIII. в. та в яких виступають деякі дрібні риси народнього побуту.

Дуже виразно виступають ці риси в писаннях Івана Некрашевича, що жив у другій половині XVIII. в. і був священиком у селі Вишеньках на Чернигівщині. Він залишив живі й цікаві описи народнього побуту в "Ісповіді", "Замислі на попа" і в "Ярмарку". Тему до першого твору обрав із своєї священичої практики. Некрашевич завів був звичай, що кожний сповідався окремо. Цим викликав обурення селян. Вираз такого обурення є змістом "Ісповіді", а скарга парохіян до владики заповнює зміст "Замислу". У "Ярмарку" (1790 р.) вивів Некрашевич живу сценку з побуту українського селянина.

У "Сповіді" священик звизає грішника, щоб сказав, які має гріхи. Селянин застерігає, що не скривдив нікого й хліба-солі не позбавив.

А більше яких гріхів не чуюсь нічого
Горюю та бідую, хоч хліба не маю.
А більше яких гріхів не чуюсь нічого.
Ой, чи я ж би бідував, як тепер бідую,
Якби би хотів грішити, занятя реч чужую?

Священик каже, що так не можна. Треба у всьому звіритися: може лінувався ходити до церкви, закликався даром, може п'яний був, — не можна затаювати ні діла, ні думки, бо Бог усе знає... З подібним закликом звертається до жінки й питає її, може чари діяла, ворожила.

Жінка відповідає:

Ні, оченку, я чесна й роду не такого,
Як іншеє буває матки й отця злого.
А мене бо навчили отець мій і мати
Колядівок і шедрівок, Бога зухваляти.
Говію я щороку, п'ятоньку шаную,
Не їм, ні п'ю, ні роблю до вечора в тую.
От бризнуло на губу, як сир одкидала:
Чого я не робила, весь рот полоскала...
Ісусе, прости мене, грішницю такую, —
А більше я на собі нічого не чую.

На вняснення священика, що тільки один Бог без гріха, говорить:

Разві ти, паноченку, по собі се знаєш,
Що ти у мене гріхів так довго питаєш?
Єще ж хіба за те гріх, що брехнеш, паноче,
Губою немитою, се ж діло охоче.
Я ж таки не все й брешу, я чесна собою;
Десь ти по злобі почав так крутити мною!

Так само не признається до гріхів і дівчина:

А я що зогрішила, що я можу знати?
На вечірки не хожу, не пускає мати;
Шість раз мене й торік моя мати біла
За те, що на вулицю разів з п'ять ходила.
Єдин тільки раз колись пісню заспівала,
Да й вигнала із хати, що й не ночувала...

Лірика. Новітні дослідження над різними збірниками віршів та давніми пісенниками, що збереглися до наших часів у рукописах, показали, що в XVII. і XVIII. ст. розвивалася також лірична поезія духовного характеру, багата тематикою, різnorodна формою вислову, нераз повна глибоких сердечних почувань. Здебільша вона анонімна. В духовній ліриці дуже відбилосся церковне богослуження; помітний слід у змісті релігійних пісень залишили також апокрифи, легенди, повчання, життєписи святих. Були також окремі акафісти, що повстали на українському ґрунті (напр., акафіст у честь св. Варвари Йоасафа Кроковського). Багатий рукописний збірник духовних віршів різного характеру зберігався ще в недавніх часах у монастирі св. Михайла в Києві. Замилування до побожних, релігійних пісень вкорінилося на Україні під західними впливами. Зокрема багато пісень повстало в честь Пресвятої Богородиці, якої культ на українських землях дуже давній, глибоко вкорінений, на жаль, покищо, не знайшов належного повного висвітлення. Як щиро захоплювалися люди пошаною для Пресвятої Богородиці, доказом цього є збірка легенд про чернігівську ікону Богоматері п. н. "Руно орощене" Дмитра Тупталенка, що в короткому часі, починаючи від 1680 р., виходила все новими виданнями. Також на Запоріжжі високо стояв культ Богородиці. Запорожці приписували повстання й організацію Січі — Богородиці. В її честь побудували церкву св. Покрови, яка за віруваннями і

легендами в час руйнування Січі сама ухилилася з рук москалів і провалилася в землю. "Уся, як була — говорилося в легенді — з дзвіницею і хрестом так і пірнула. Одна яма од неї тільки зосталась". На основі таких легенд виникло багато побожних пісень, що їх зустрічаємо в давніх пісенниках. Деякі з них, як напр., пісні про чуда Почаївської Богородиці: "Пасли пастирі вівці на горі" ... і "Ізійшла зоря вечорова, над Почаевом стала...", ввійшли в репертуар співців-лірників. У честь підкаменецької ікони Богородиці складена відома в західніх українських землях пісня: "Пречистая Діво, Мати Руського краю".

У коло релігійної лірики входять також колядки. Деякі з них ввійшли до друкованої збірки релігійних пісень, що вийшли в Почаєві 1790 р. п. н. "Б о г о г л а с н и к", — інші збереглися в рукописних пісенниках. До останніх належить колядка, що починається словами "Король з Емпіру к нам приходить" та зберігалася в збірнику пісень з 1661—1680 рр. в Національному Музеї у Львові. Є колядки, в яких вифлеємська сценарія перенесена в обставини українського національного життя, в український сучасний світ із його звичаями й обичаями. Деякі з них характером зближені до української різдвяної драми ("Не плач, Рахіле"), інші до вертепу ("С ог л а с н о с п і в а й т е"). Коляди, з яких деякі насичені глибоким релігійним почуванням, навіяні високим поетичним піднесенням ("В с е л е н н а я , в е с е л и с я", Радість нам ся явила"), вносили в українську хату промені ясного світла, сердечного тепла, сонячну вітуху, життєрадісний настрій — і в тому їх велике значення.

З інших побожних пісень дуже популярною стала пісня "О, хто, хто, Николая любить", що своїм початком сягає XVII в. Окремий відділ побожних пісень творять пісні сумовитого, елегійного характеру, що своїм змістом висвітлюють такі теми, як смерть, марність життя, нетривкість щастя на цьому світі. Багато побожних пісень ввійшло у пісенний репертуар лірників, що в своїх піснях оплакували сирітську долю, вчили шанувати батьків, жаліли за правдою.

Поруч з віршами та піснями релігійного характеру в тих самих збірниках та пісенниках зустрічаємо вірші й пісні світського характеру. Змістом цієї світської лірики є сирітська недоля, життєва бездольність, радощі й терпіння кохання, туга, розлука, життя з нелюбом, трагізм недібраного подружжя.

В одному сирітському вірші пише сирота листа й просить лебедів передати їх родині:

Прилетіте, прилетіте, білі лебедоньки,
Понесіте од мене родині вісточки.
Одсуну я кватироньку, гляну по світоньку:
Ах, там люди ходять, з родиною ся водять.
А я, бідний сиротонька, дивлячися, плачу,
Перед сльозоньками світонька не бачу.

Дуже популярним був вірш про життєву бездольність Олександра Падальського, що починався словами:

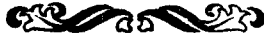
А хто на світі без долі вродився,
Тому світ марне, як коло точиться...

В багатьох піснях знайшло вислів вірне й щире кохання. Тяжко закоханому — оповідається в одному вірші — без дівчини. Виходив усі доріженьки, витоптав усі стеженьки, куди вона ходила, але не побачив її. Просив солов'я звести його з милою, орла позичити йому крил. В іншій пісні любовна туга знаходить такий вислів:

Доле проклятая!
Мати несчастная,
що мене зродила,
на той світ пустила.
Чи я сиджу в хаті,
чи я ляжу спати,
стоїть миленькая,
в очах хорошая.
На мураві грають,
пташеньки співають, —
я бідний думаю,
радости жадаю...

Тільки випадково збереглися імена авторів давньої лірики. Авторство пісні "Д а й ж е, Б о ж е, д о б р и й ч а с"

приписала традиція проповідникові Добриловському; пісень "Ой, не ходи, Грицю", "Заспівали козаченьки в похід опівночі", "Віють вітри, віють буйні" Марусі Чурай. Деякі імена авторів збереглися в акростихах, де початкові букви віршів становлять ім'я автора.

З М І С Т

1. Дорогою століть.	
Література, як міра культури народу	5
Усна народня творчість	7
Обрядова поезія	8
Биліни	11
Казки	12
Значення усної словесности	16
2. Взаємнини з візантією.	
Візантійська культура	17
Кирило і Methodій	20
Церковнослов'янська мова	22
Початки літературної праці	22
Переклади Св. Письма і писань Отців Церкви	24
Збірники	25
3. У світі уяви.	
Апокрифи	27
Повісті:	
Варлаам і Йоасаф	30
Троянська війна	32
Александрія	32
Індійське царство	33
Стефаніт і Іхнілат	34
Девгеній Акрит	34
4. Для християнства.	
Зав'язки оригінальної творчости	35
Митрополит Іларіон	37
Кирило Турівський — Клим Смолятич	38
Теодосій Печерський	40
Монах Яків	42
Нестор	43
„Поучення дітям“ князя Володимира Мономаха	44
Печерський Патерик	46
Паломник ігумена Данила	48
5. Лицарський побут у письменстві.	
Літописи, як літературний пам'ятник	49
Літописні перекази	51
„Слово о полку Ігореві“	53
Слово Данила Заточника	61

6. На переломі	
Перша руїна	62
Галицько-волинський літопис	64
Митрополит Кирило, Єпископ Серапіон	65
Змагання до релігійної унії	66
Литовсько-руські літописи	67
Лейні та мистецькі цінності староукраїнського письменства	68
7. Полув із заходу.	
Зв'язки із західною Європою	70
Гуманізм — Реформація	71
Друкування книг	73
Переклади Св. Письма	74
Завіщання Загоровського	74
Острог, як культурний осередок	75
Львівська братська школа	77
Культурна праця в Києві	78
Могилянська колегія	79
8. За церкву і народність.	
Писання релігійно-морального й наукового ха- рактеру	81
Відгомін релігійних суперечок	83
Мелетій Смотрицький	85
Іван Вишенський	86
В обороні православ'я	89
Перелетні птиці	94
9. Під брязкіт козацької зброї.	
Вірші	97
Пам'ятки віршованої літератури	98
Вірші Саковича на похорон Сагайдачного	99
Побутові й історичні вірші	100
Мандрівники	102
Початки драми	104
Шкільна драма	105
Шкільна драма на Україні	107
Історична драма	108
Драма про збурення пекла	110
Інтермедії	111
Вертеп	113
Думи	114
Козацькі літописи	117
10. На досвітках національного пробудження.	
Історія Русів	119
Сковорода	120
На світанку	122
Лірика	124

